

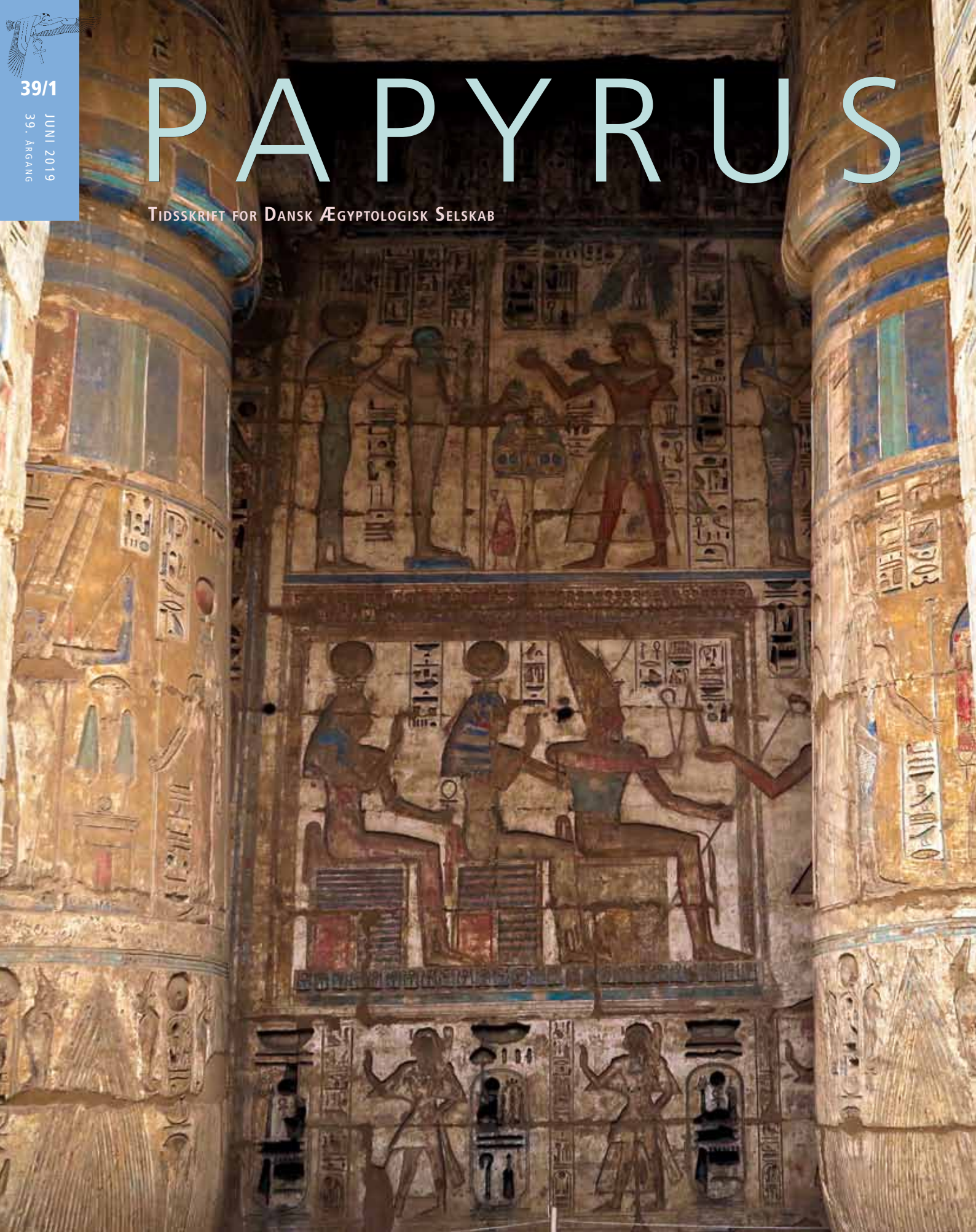

39/1

JUNI 2019
39. ÅRGANG

PAPYRUS

TIDSSKRIFT FOR DANSK ÆGYPTOLOGISK SELSKAB

Indhold

PAPYRUS
39. årgang
nr.1 2019

4 **Gudens hånd**
Lise Manniche

16 **Choachytter i København**
*Ida Adsbøl Christensen
og Kim Ryholt*

24 **Kvindesymbolik i thebanske
privatgrave**
Reinert Skumsnes

32 **Fællesbade i Ægypten**
Lise Manniche

46 **Siden sidst**
Louise Alkjær

Drømmen om
et bad. Let
redigeret detalje
fra Rames-
ses VI's grav i
Kongernes Dal.
Foto LM.

OM FORFATTERNE

Ida Adsbøl Christensen, specialestuderende i ægyptologi ved Københavns Universitet

Louise Alkjær, cand. mag. i ægyptologi fra Københavns Universitet

Lise Manniche, mag. art., PhD, tidl. ekstern lektor, Københavns Universitet

Kim Ryholt, professor i ægyptologi, Københavns Universitet

Reinert Skumsnes, PhD, Center for Tværfaglig Kønsforskning, Oslo Universitet

ENGLISH ABSTRACTS

'God's hand'

Lise Manniche

The article investigates the relation between the goddess Iusaas and the title 'god's hand'. The goddess is frequently represented in the temples of the 19th and 20th dynasties, less so in the 18th. The concept of the hand(s) of the solar deity in the Amarna period is particularly interesting. In the Graeco-Roman period the assumptions made here concerning the pharaonic periods find support in brief, but poignant inscriptions in these late temples.

Choachytes in Copenhagen

Ida Adsbøl Christensen and Kim Ryholt

The University of Copenhagen has recently acquired three early demotic papyri for the Papyrus Carlsberg Collection. Part of the same archive has been in the Louvre since 1888. Along with other papyri acquired by the collection in Copenhagen in 1956 they give detailed information about a group of officials in the administration of the Theban necropolis in the 26th dynasty, notably the *choachytes* who saw to the correct procedures in the presentation of offerings on behalf of the relatives of the tomb owners. For the holder these tasks were a financial asset that could be traded, hence written records were required for any such transactions.

The female presence in Theban tombs

Reinert Skumsnes

A case study of the use of the designations for 'his wife' in the 18th dynasty tombs of Rekhmira (TT 100) and Ramose (TT 55) at Thebes. Based on his dissertation on the subject Skumsnes highlights a distinction between *hmt.f* and *snt.f* that mark subtle zones in the layout and significance of the role of the female presence in the scenes of the tomb.

Communal baths in Egypt

Lise Manniche

The Ptolemies introduced their bathing culture to Egypt, and the Romans followed suit. The existence of 29 baths on Egyptian soil has given rise to a niche discipline in Egyptology, initiated by the IFAO in Cairo after their discovery of the baths in Taposiris in 2003. In 2009 a Greek as well as a Roman bath were excavated in front of the temple at Karnak. The article presents these foreign architectural remains and compares them with other water facilities visited by our Society in recent years in the Eastern Desert and in the Sudan.

PAPYRUS udgives af

Dansk Ægyptologisk Selskab

c/o Carsten Niebuhr Afdelingen ToRS
Københavns Universitet Amager
Karen Blixensvej 4, bygning 10
2300 København S

Hjemmeside

www.daes.dk

DÆS e-mail

mail@daes.dk

Papyrus e-mail

lise@manniche.org

Bank

Danske Bank
1551-0007347383

Bestyrelse

Tine Bagh (formand)
Else Steenberg (sekretær)
Louise Alkjær
Diana H. Barfod (kasserer)
Paul John Frandsen
Mette Gregersen (næstformand)
Ole Herslund
Mette Holst
Merete Allen Jensen
Lise Manniche (Papyrusredaktør)
Elin Rand Nielsen (webmaster)

PAPYRUSredaktion

Lise Manniche (ansv.)
Louise Alkjær
Elin Rand Nielsen
Rune Nyord

Grafisk design

Merete Allen Jensen

Tryk

P.E. Offset, Varde

Eftertryk kun tilladt med skriftlig
tilladelse fra redaktion og forfattere.

ISSN 0903-4714

Omslagsbilleder Ramesses III modtager sine kongelige regaler fra Atum, Iusaas og Nebethetepet. På bagvæggen af den 2. gård bag søjlerne th i Medinet Habu. Foto LM. Den liggende figur fra vandanlægget i Meroe. Ny Carlsberg Glyptotek. Foto Ole Haupt.

Redaktionelt

I begyndelsen af maj i år havde jeg fornøjelsen af at deltage i den 5. Tutankhamon-konference, der blev afholdt i Cairo, til dels i GEM (Grand Egyptian Museum), der endnu er under opførelse. Mødet giver mulighed for at præsentere nye ideer og udveksle synspunkter – lige som de gamle ægyptere selv har ægyptologer forskelligartede fortolkninger, der ikke altid udelukker, men kan supplere hinanden. Den officielle frokost med bl.a. de tre mest prominente personer i systemet viste sig at få et heldigt udfald, da det i løbet af en mobilsamtale med den ansvarlige i Luxor på få minutter lykkedes mig at få en aftale om at se en thebansk grav, der blot 14 dage inden havde fået sin første omtale i pressen. To dage senere gik jeg rundt med den lokale inspektør på den meget varme skrænt i Dra Abu el-Naga, den nordlige del af gravpladsen. En kort rapport kan læses i Siden sidst i dette nummer af Papyrus. Desværre, men forståeligt, måtte jeg ikke selv tage billeder. Konservatorerne arbejdede på fuldt tryk i graven, og jeg forventer, at der en dag kommer en fin publikation af både de gængse og de unikke scener.

Kontingentet

betales bedst over netbank, men det kan også ordnes i banken.

Betal til DÆS **reg.nr. 1551** **kontonr. 7347383**, vælg beløb og husk at skrive navn på betalingen.

Mødekalenderen findes på hjemmesiden under punktet MØDER **www.daes.dk**

Medlemsbladet **PAPYRUS** sendes ud med Bladkompagniet uden konvolut.

Hvis du af en eller anden grund endnu ikke har modtaget det, er det vigtigt skrive til **mail@daes.dk**, så det kan blive eftersendt.

Husk at meddele flytning og ændring af email-adresse på **mail@daes.dk**
Ellers går du glip af Papyrus og vigtige informationer.

Dette nummer byder på en artikel af redaktøren om den kryptiske gudinde Iusaas, som spillede en vigtig rolle ved verdens skabelse. For at gennemskue den skal vi gå bag om hendes ikonografi og dykke ned i teksterne, og et besøg i Amarna-tiden viser sig også at være på sin plads. Derudover er redaktøren ansvarlig for en artikel, der længe har været på bedding. Det drejer sig om græske og romerske badeanlæg i Ægypten, og der var netop lejlighed til at undersøge badene i Karnak nærmere under mit besøg i Luxor. Flere DÆS-medlemmer har besøgt andre lignende faciliteter i årenes løb, som bliver inddraget her.

Reinert Skumsnes fra Norge bidrager med et uddrag af sin afhandling om kvindesymbolik i de thebanske grave, nærmere bestemt en case-study af to kendte grave (Rekhmira og Ramose), og hvad et nærmere studium af hustruens titler kan afsløre om de forskellige zoners betydning i graven.

Kim Ryholt har for nylig erhvervet tre papyrusdokumenter til samlingen af Carlsberg-papyri, som her præsenteres for første gang i samarbejde med Ida Adsbo Christensen. Vi forbliver i det thebanske område, men rykker ned i Sentiden, hvor "choachytter" spillede en vigtig rolle i administrationen af gravene og kulten af de afdøde. Det er deres arbejdsforhold, der er emnet for disse fascinerende dokumenter.
LM

Gudens hånd

Lise Manniche

De ramessidiske templer er befolket med et rigt udvalg af guder, der komplementerer den eller de guder, som et givent tempel er viet til. De udgør “ejerens” omgangskreds og indtager det relevante pantheon, som mæcenen (kongen) skal kommunikere med for at udfylde sin rolle som repræsentant for det evige kongedømme og ro og stabilitet i riget. Det garanteres af guderne som tak for opmærksomheden. Kønsfordelingen blandt de guddommelige aktører afspejler det faktum, at i dette univers er der behov for såvel mandlige som kvindelige elementer for at holde en balance, både for at fejre den skabelsesproces, der fandt sted i begyndelsen, og for at pleje og gennem kulden at vedligeholde erindringen om denne skelsættende begivenhed.

Guddommene blev ofte sat sammen i familiekonstellationer som “triader” af far, mor og barn (for eksempel Amon, Mut og Khonsu; Osiris, Isis og Horus; Khnum, Satis og Anukis; Ptah, Sakhmet og Nefertum), eller de kunne “assimileres” med en guddom af samme køn og rumme beggegenskaber i samme krop (Atum/Ra; Amon/Ra; Ra/Harakhte) eller låne hinandens arbejdsområde (Isis/Hathor). De to sidstnævnte kan i vægreliefferne se ganske ens ud med kohorn og solskive på hovedet, og det er kun i deres navn eller deres sammenhæng, at man kan skelne dem fra hinanden. I de ramessidiske templer er der en tredje gudinde, der bærer de samme attributter. Hendes navn er Iusaas. Hendes trofaste følgesvend er Ra-Harakhte med falke-

Fig 1 Iusaas giver liv til den unge Sethi I. Abydos. Foto L.M.

hovede og solskive. Gudinden er med fremme på højeste plan, omend ikke i centrum i det allerhelligste, så dog på en prominent plads på tempelvæggene.¹

Iusaas forekommer primært i ramessidetiden (19. og 20. dynasti) og i græsk-romersk tid, men hun findes også enkelte steder i 18. dynasti, og hendes kult kan spores helt tilbage til Gamle Rige. Hendes egentlige hjemsted er Heliopolis, og hun er tæt knyttet dels til urguderne her, dels til en gammel trægudinde i byen, og dels til en anden gudinde i området ved navn Nebethetepet ("fruen i Hetepet"). Begge gudinder deler opgaver med Hathor. Den ægyptiske teologi er aldrig ligetil!

Den etablerede gudinde

Under besøg i templerne har mange af os passeret Iusaas uden at lægge mærke til hende, simpelthen fordi hun til forveksling ligner Hathor eller Isis. For at demonstrere, hvor meget hun rent faktisk fylder i de ramessidiske kongers billedprogram, følger her først en summarisk præsentation af hendes tilstedeværelse i den periodes templer. Det er værd at notere, at i ingen af templerne har hun sit eget kultum.

Under Sethi I møder vi Iusaas flere gange i templet i **Abydos**, hvor hun er gæstegud ("bor"). Ved en af nicherne i den anden hypostylhal skænker hun en lille (=ung) Sethi I livets tegn (PM VI, s. 9 (93))

1 Se generelt Hans Bonnet, 'Jusas' i *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin/New York 1953, s. 356-357; Helmuth Brunner, 'Ius-aes' i *Lexikon der Ägyptologie* III, Wiesbaden 1978, kol. 217-218. Jacques Vandier udgav i 1960'erne i *Revue d'Égyptologie* fire meget lange artikler med titlen 'Iusâas et (Hathor) Nebethetepet'. I bind 16, 1964, s. 60-146 har forfatteren samlet 120 eksempler på de relevante gudinder i templer, grave, tekster, steler, statuer og figuriner. I bind 17, 1965, s. 90-176 foreligger en analyse af hvilke guddomme de to gudinder associeres med, deres tilnavne og geografiske tilhørsforhold og ikonografi. I bind 18, 1966, s. 67-142 præsenteres den rolle, de heliopotitanske gudinder kom til at spille i Theben fra og med 18. dynasti, og i bind 20, 1968 s. 135-148 samles der op med tilføjelser.

[fig. 1].² På sydvæggen af Ra-Harakhtes kapel skænker kongen de kongelige regaler til Iusaas og Ra-Harakhte, netop det, som han selv ønsker at modtage fra dem til gengæld (PM VI, s. 13 (123)). Her kaldes hun "herskerinde over Heliopolis, der bor i Menmaatras (Sethi I's) tempel", og hun tiltaler ham som "min kødelige søn". På vestvæggen af samme kapel modtager hun et stykke stof fra kongen, hvilket symbolsk viser, at hun under morgens kult ritual bliver klædt på i en ny kjole (PM VI, s. 13 (122)). Teksten giver den formular, der skal reciteres af kongen [fig. 2]. På tre af søjlerne i den inderste

Fig. 2 Iusaas i Abydos klædes på med et stykke frisk linned. Teksten til venstre giver ritualets ordlyd: "Han klæder med linned denne statue af Iusaas, der bor i Menmaatras tempel. Dit åsyn oplyses af de salige. Isis har vundet det(?), Neftys har spundet det. De har vævet stoffet på Iusaas' dag." Fra Calverley, II, pl. 16.

2 Den præcise stedsangivelse gives bedst med henvisning til Bertha Porter og Rosalind L.B. Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Statues, Reliefs and Paintings* bind I-VIII, udgivet i Oxford 1960-1991 (nogle i anden reviderede udgave), her forkortet til PM. I værket er der henvisning til al den på det givne trykkesidspunkt tilgængelige litteratur. Alle bind ligger online her: <http://www.griffith.ox.ac.uk/topbib.html>. Tallene i parentes angiver placeringen i et givent monument, hvorefter man straks kan finde den ved at gå til planen. Templet i Abydos er flot publiceret af Amice M. Calverley og Alan H. Gardiner, *The Temple of King Sethos I at Abydos* I-IV, 1933-1958 (ligger online).

Fig. 3 Iusaas og Ra-Harakhte på portalen i den 3. pylon i Karnak. Foto LM.

Fig. 4 Iusaas og Ra-Harakhte på en søjle i hypostylhallen i Karnak. Foto LM.

Fig. 5 Iusaas i templet i Gerf Hussein (nu under Nassersøen). Fra Lepsius, *Denkmäler III*, 178a. Hun ses yderst til højre.

søjlehal, netop foran Ra-Harakhtes kapel, ses hun stående alene foran kongen.³ I Sethi I's dødtempel i **Qurna** optræder hun to gange, Her er hun igen med til at krone kongen (PM II², s. 414 (73) og 415 (79)). I den nordlige del af den store søjlehal i **Karnak**, som også blev udsmykket af Sethi I, modtager hun sammen med Ra-Harakhte ofre på nordsiden af den portal ved den 3. pylon, som oprindeligt blev udsmykket af Amenhotep IV (PM II², s. 60 (177)) **[fig. 3]**.

I hypostylhallen nær ved møder vi hende på den første søjle fra øst, lige bag den yderste af de store søjler med åben papyruskapitel, udsmykket af Rameses II. Hun er i selskab med Atum og bærer her det sammensatte navn Iusaas-Mut **[fig. 4]**.⁴

Under samme konge dukker Iusaas op to gange i hans dødtempel **Ramesseum** bl.a. sammen med Atum på siden af en Osiris-spille ved den faldne kolos (PM II², s. 435, pille Ba) og på tre søjler i den delvist ødelagte hypostylhal (PM II² s. 439).⁵ Det er imidlertid hendes hyppige tilstedeværelse i kongens nubiske templer, der er mest påfaldende. Kongens klippetempel i **Gerf Hussein** blev kun delvist reddet fra Nassersøens vande. Templets unikke bagvæg gik til grunde, men var heldigvis blevet kopieret af Lepsius' ekspedition i 1843 (PM VII s. 35 (13)-(14)). Her ser vi tre paneler med relief af kongen, der ofrer til grupper af tre guder hugget ud af klippen. Yderst til højre drejer det sig om Ra-Harakhte, den guddommeliggjorte Rameses II og Iusaas. Dette er det

3 Calverley og Gardiner, *op. cit.* IV, pl. 74-74 søjle 8A, 8B og 9B (søjlehallen var endnu ikke publiceret, da PM gik i trykken).

4 Vandier, *RdÉ* 17, s. 91.

5 Jf. Vandier, *RdÉ* 17, s. 94.

nærmeste vi kommer til en tredimensional gengivelse af hende [fig. 5].⁶ Hun bærer en anonym kvindedragt, lang paryk og på hovedet en flad “pille-æske”, der understøtter et emblem udlånt af Hathor: den portformede sistrum.⁷ En lignende hovedprydelse bærer hun i kongens tempel i Derr, hvor hun står med hånden om Ra-Harakthes skulder for at modtage kongen, der føres frem af Atum [fig. 6] (PM VII, s. 87 (10)). I gården i templet i Wadi es-Sebua ofrer kongen brød(?) til hende og Ra-Harakhte. Her er hovedprydelsen erstattet af den mere generelle “hathoriske” med kohorn, solskive og høje fjer [fig. 7]. Teksten siger, at det drejer sig om “Iusaas, herskerinde over Heliopolis” (PM VII, s. 59 (51)-(52)). En anden scene findes helt inde på bagvæggen af anterummet til det allerhelligste, hvor kongen ofrer vin til hende, Ra-Harakhti og sig selv (PM VII, s. 61 (91)) [fig. 8]. Også i det store tempel i Abu Simbel er hun til stede, men her i en usædvanlig

6 Lepsius, *Denkmäler* III, 178. Fotografi i Vandier, *RdÉ* 17.

7 Denne type kultrangle af form som en port eller et naos signalerer Hathors tilstedeværelse: Lise Manniche, ‘Nefertiti – den smukke med de to søstre’, i Flemming Friberg & Mogens Jørgensen (red.), *Tidernes morgen. På sporet af kulturens kilder i det gamle Mellemøsten*, København 2008, s. 128-137. En mere udførlig udgave af samme artikel er ‘The cultic significance of the sistrum in the Amarna period’, i Alexandra Woods, Ann McFarlane og Susanne Binder (red.), *Egyptian Culture and Society. Studies in Honour of Naguib Kanawati*, Cairo 2010, II, s. 13-26 (online <http://manniche.daes.dk/wp/wp-content/uploads/2010FsNKvolII.pdf>) Naoselementet kan ses i stort format i søjler med Hathor-kapitel.

Fig. 6 Iusaas i templet i Derr. Bemærk hendes krone her. Fra A. Blackman, *The Temple of Derr*, pl. 30.

Fig. 7 Iusaas i templet i Wadi es-Sebua. Scenen findes stadig, men detaljerne er tydeligere i tegningen fra 1844. Fra Lepsius, *Denkmäler* III, 179b.

Fig. 8 Iusaas og Ra-Harakhte med Rameses II i midten modtager ofre af kongen i templet i Wadi es-Sebua. Foto Tine Bagh.

Fig. 9 En usædvanlig fremstilling af Iusaas med løvehoved på bagvæggen bag en af Ramesses II's kolosser i Abu Simbel. Fangerne ligger bag kongen. Foto Tine Bagh.

udgave, nu med løvehoved (t.v., utvivlsomt inspireret af Hathor, der også kan optræde som løvinde) [fig. 9]. Efter slaget ved Kadesh (der fylder hele den tilstødende væg til højre) modtager hun, Ra-Harakhte og den guddommeliggjorte Ramesses II sidende et offer af tilfangetagne hittittere. Hun skænker til gengæld "alskens helse" (PM VII, s. 95 (44)).⁸ Endelig har Ramesses II gudinden med i billedprogrammet på en søjle i et i fordums tid vigtigt, men nu meget ødelagt tempel i **Antinopolis** i Mellemægypten (PM IV, s. 176 (18)).

Ramesses III må også have haft en særlig forkærlighed for Iusaas, for hun kan findes hele syv gange i hans store tempel i **Medinet Habu**, og det på ganske iøjnefaldende steder.⁹ Ofte ofrer kongen til hende alene eller med Ra-Harakhte [fig. 10], men vi ser også Iusaas og Ramesses III ofre til Atum [fig. 11], eller kongen modtager regaler af Iusaas, Nebet-hetepet og Atum [forsiden]. Kongen inkluderede end-

⁸ Tekst i Kenneth Kitchen, *Ramesside Inscriptions* II, 1996, s. 147 linje 15.

⁹ PM II², s. 484 (17), 497 (78), 501 (101), 502 (107), 505 (111), 510 (147) og 515 (181) alle med henvisning til Oriental Institute of Chicagos store publikation *Medinet Habu I-VIII*, 1930-1970 (ligger online).

Fig. 10 Iusaas modtager røgelse fra Ramesses III. Pille til højre forrest i 2. gård i Medinet Habu. Foto LM.

videre Iusaas sammen med Ra-Harakhte på sin tilføjede udsmykning af indersiden af den 8. pylon i **Karnak** i forbindelse med Opet-festen(?) [fig. 12] (PM II, s. 175 (519)). I den store Papyrus Harris, udformet under netop Ramesses III for at mindes hans gerninger i hele landet, er Iusaas "i Heliopolis" i fornemt selskab i en af illustrationerne sammen med Ra-Harakhte, Atum og "Hathor i Hetepet" [fig. 13].¹⁰

Under Herihor sidst i det 20. dynasti er gudinden kommet med i tre scener i Khonsu-templet i **Karnak**, nu ikke blot som hjemmehørende i Heliopolis, men også i "De To Lande" og "Øvre- og Nedreægypten"¹¹ (PM II, s. 230 (20)-(21), 238 (61) og 242 (rum IX)). Her kan vi således se, at teksterne omsider følger trop med den geografiske udbredelse af illustrationerne.

Vi kan konkludere, at fra og med det 19. dynasti er Iusaas blevet etableret som en gudinde med national udbredelse, idet hun i teksterne er fast forankret i

¹⁰ Samuel Birch, *Egyptian Hieratic Papyrus of Ramesses III*, London 1876, pl. 24; Vandier, *RdÉ* 17, s. 100.

¹¹ Oriental Institute of Chicagos publikation *The Temple of Khonsu I*, Chicago 1979, pl. 16, 66 og 103.

Fig. 11 Iusaas og Ramesses III ofrer til Atum på den lave bagvæg i 2. gård (bag søjlerne th) i Medinet Habu. Foto LM.

Fig. 12 Iusaas og Ra-Harakhte på indersiden af den 8. pylon (th) i Karnak. Foto LM.

Heliopolis i nord og i billedprogrammet forekommer så langt mod syd som i Abu Simbel. Den eneste variation i hendes ikonografi er (bortset fra løvehovedet i Abu Simbel) i hendes krone, der oftest består af kohorn og solskive, men et par enkelte gange erstatter dem med Hathors "port" (sistrum). Hun færdes i selskab med Ra-Harakhte, undertiden med Atum, og ses kun undtagelsesvis alene (i smalle felter som for eksempel på søjler, hvor der ikke er plads til andre guder). Hendes funktion er tydeligvis aktivt at skænke kongen hans embede (regalier og jubilæer) og dermed regenerere kongedømmet samt passivt at modtage hans ofre. Billederne afslører dog på ingen måde hendes fundamentale rolle. Her må vi ty til gudindens navn.

Navnet Iusaas

Vi har efterhånden vænnet os til, at de ægyptiske guder har mærkelige navne. Nogle af dem falder ikke desto mindre efter mange års tilvænning nemt på tungen. Der er andre, man helst undgår, dels fordi de ikke er til at udtale, eller selv i en oversat version lyder sære, dels fordi det ikke umiddelbart er til at overskue hvad de "står for", og hvem der egentlig havde brug for disse guddomme. Et af disse obskure væsner er netop Iusaas. Nogle forskere har forsøgt at opløse navnet i enkelte elementer. De to

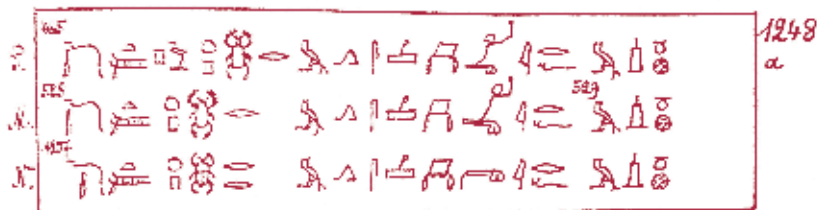
Fig. 13 Den store Papyrus Harris. Fra Birch, *Egyptian Hieratic Papyrus of Ramesses III*, pl. 24.

s'er kunne være det feminine pronomen "hun" eller "den". De resterende to dele kunne udgøres af verberne *iw*, der betyder "komme" og *ꜥ* "være stor". Tilsammen ville dette give et udsagn i to sætninger, der kunne oversættes som "når hun kommer, er hun (allerede) stor".¹² Det hjælper os ikke meget!¹³ Med

12 Således Brunner, *op. cit.* og Christian Leitz, *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen I*, Leuven, Paris, Dudley, MA 2002, s. 152-153 med resumé af forekomst, ikonografi, funktion, omgangskreds og bibliografi. Leclant (se n. 18) oversætter "hun går og hun vokser".

13 Jf. Paul John Frandsens bemærkning i hans nylige artikel "Taboo – bwt?" i *Trabajos de Egiptología* 8, 2017, s. 188: 'Egyptologists have come to realize that it is easier to explain the meaning of certain Egyptian words, and the concepts they represent – than it is to translate them.'

Pyramide 527 (Vehack Kap. 300).

udgangspunkt i en papyrus fra 26. dynasti (se note 22 her) har Jens Blach Jørgensen for nylig foreslået at opdele gudindens navn som *iw-s³*, hvor ordet i midten kunne betegne enten menstruationsblod eller en abort.¹⁴ Oversættelsen ville i så fald lyde “hendes menstruation er kommet”, dvs. “Den hvis menstruation er kommet”. Om ikke andet ville dette hjælpe til at pejle os frem mod den begrebsverden gudinden optræder i.

Slår man op i den store ægyptiske ordbog fra 1926, fulgt af dens nyere “lillebror” fra 1995,¹⁵ kan man finde hele udtrykket *iw-s³* ikke som et navn eller en sætning, men oversat som “masturbator” eller “en der onanerer”. Det forekommer kun en enkelt gang, nemlig i Pyramideteksterne (PT 527) [fig. 14] i følgende passage, der omhandler verdens skabelse: “Atum blev til som masturbator (*iw-s³*) i Heliopolis. Det var i sin hånd, at han stak sin fallos. Han fik orgasme med den, og sønnen og datteren, broderen og søsteren Shu og Tefenet blev født.”¹⁶ Gudindens navn har et ekstra -s tilføjet til sidst og forekommer som sådant som en anden glose, adskilt fra ordet i Pyramideteksterne.¹⁷ Der er mere end tusind år mellem disse og billederne af gudinden. Ikke desto mindre giver Pyramideteksterne stikordet til gudindens oprindelse og fortsatte rolle og afspejler de gamle teologers trang til at konkretisere begreber og fastholde, ja faktisk kontrollere, dem ved at gøre

14 ‘Myths, menarche and the Return of the Goddess’, i Rune Nyord og Kim Ryholt (red.), *Lotus and Laurel. Studies on Egyptian Language and Religion in Honour of Paul John Frandsen*, København 2015, s. 133-164, især s. 151-156. Tak til Rune Nyord for at minde mig om denne artikel.

15 WB I.57.17; Rainer Hannig, *Ägyptisches Wörterbuch*, s. 37 (også i I, 2006). *Sic* også Bonnet, *loc. cit.*

16 Oversættelse fra Lana Troy, *Patterns of Queenship*, Uppsala 1986, s. 16. Se også s. 15-16 om det androgyne i gudens person og skabelsens sekvens som rekonstrueret fra kilder af forskellig dato.

17 WB I.45.6.

Fig. 14
“Atum blev til som masturbator i Heliopolis...” Den så væsentlige passage i pyramideteksterne i tre pyramider med den afslørende hieroglyf, der tydeligt viser, hvad det drejer sig om her.

Fig. 15
Iusaas på søjlen i templet i Amada. Foto Tine Bagh.

dem til genstand for kult. Iusaas er en personifikation af urguden Atums hånd, det redskab som han brugte i sin skabelsesproces, og det placerer hende helt i toppen af hierarkiet. Dette afsløres på ingen måde af billedteksterne fra ramessidetiden, men det er gudindens navn og hendes omgangskreds, der sætter os på sporet, med yderligere hjælp af kilder fra 18. dynasti.

Iusaas i det 18. dynasti

Der er et enkelt bevaret eksempel på en fremstilling af Iusaas i den første del af det 18. dynasti, men er der bare et enkelt, kan der have været flere. Vi skal til byen Amada nord for Abu Simbel, hvor Tuthmosis III byggede et tempel til Amon-Ra og Ra-Harakhte (PM VII, s. 69 (søjle IX)). Det er måske netop på grund af den sidstnævnte gud at udsmykningen på en af søjlerne inkluderer Iusaas “som bor i Heliopolis”, afbildet med kohorn og solskive nøjagtigt som vi kender hende i de ramessidiske templer [fig. 15]. Den omtalte søjle bærer Tuthmosis IV’s kartouche, skrevet over Amenhotep II’s. Vi har altså her langt oppe i Nubien en gengivelse fra det 18. dynasti af en gudinde, der ellers hørte til i Heliopolis. På søjlen ved siden af har hun (som i nogle af de ramessidiske templer) selskab af sin kollega, gudinden Nebethetepet.

“Gudens hånd” som titel fra 18. dynasti

Selv om Iusaas ellers glimrer ved sit næsten totale fravær i det 18. dynasti, varer tanken om hendes funktion som skabergudens assistent ved i tempelkulten. Urguden Atum var begavet med mandlige attributter, som det tydeligt demonstreres under skabelsen og beskrevet i pyramideteksterne (i senere afbildninger af ham vises han neutralt som en konge med Øvreægyptens krone på). Som nævnt var ægypterne mestre i at konkretisere religiøse “principper” og personificere dem, illustrere dem, give dem forklarende navne. Skaberguden måtte bogstaveligt talt have haft brug for en hjælpende hånd for at realisere sin plan. Tanken var præsent i løbet af de tusind år, hvor Iusaas’ navn ikke nævnes, og hvor hun næsten ikke afbildes, for “gudens hånd” blev en titel for højtstående præstinder, ja endda dronninger, der i kulten skulle medvirke til at bevare erindringen om den vigtige, oprindelige begivenhed. Hun skulle simpelthen holde urguden “i en tilstand af permanent rejsning”.¹⁸ Vi finder disse kvinder afbildet dels i Hatshepsuts røde kvartsitkapel i Karnak [fig. 16], dels i forgængereren Amen-

Fig. 16

“Gudens hånd” i midten og til højre, foroven og forneden Hatshepsuts røde kapel i Karnak. Foto LM.

Fig. 17

“Gudens hånd” i Amenhotep I’s tempel i Karnak, nu i Ny Carlsberg Glyptotek. Foto Ole Haupt.

Fig. 18

“Gudens hånd” i Luxor-templet. Foto LM.

hotep I’s kalkstenskapel samme steds [fig. 17].¹⁹

I Amenhotep III’s *ka*-rum i Luxor-templet [fig. 18] er en sådan præstinde også til stede, men stadig uden navns nævnelse. Her er hendes optræden ganske logisk, for templet var et af de specifikke steder, hvor skabelsen (set med Amon-præsternes briller) skete, og hvor kongens og dermed Amon-Ras egen forrynkelse og genskabelse fandt sted.²⁰ Titlen, der var knyttet til betegnelsen “gudehustru”, optræder imidlertid udelukkende i Theben og i forbindelse med kulten af Amon-Ra, hvor vi kunne have forventet også at møde den i Heliopolis og i forbindelse med Ra eller Atum. Der kan således have været politiske motiver til at genoplive konceptet netop i miljøet omkring Amon-Ra på det tidspunkt, hvor han begyndte at træde i karakter i denne del af landet.

Hvis vi for et øjeblik springer lidt ned i tiden til slutningen af det 20. dynasti og i begyndelsen af Tredje Mellemtid, møder vi de højtstående, kvindelige medlemmer af kongefamilien i nord, der blev indsat som Amon-Ras ypperstepræstinder i Theben i syd med titlen “gudehustru” og “guddommelig tilbederske”.

18 Jean Leclant, ‘Gotteshand’, *Lexikon der Ägyptologie* II, 1976, kol. 813-815 med citatet kol. 813. Her nævnes i øvrigt et enkelt eksempel på en privatperson i Mellemtid Rige, der er både “gudehustru” og “gudens hånd”.

19 ÆIN 1080: Mogens Jørgensen, *Katalog Ægypten II*, København 1998, s. 40-41, jf. Marianne Eaton Krauss, *Varia aegyptiaca* 7, 1991, s. 115-117.

20 Lanny Bell, ‘Luxor temple and the cult of the royal *ka*’, *Journal of Near Eastern Studies* 44/4, 1985, s. 251-294, især s. 290.

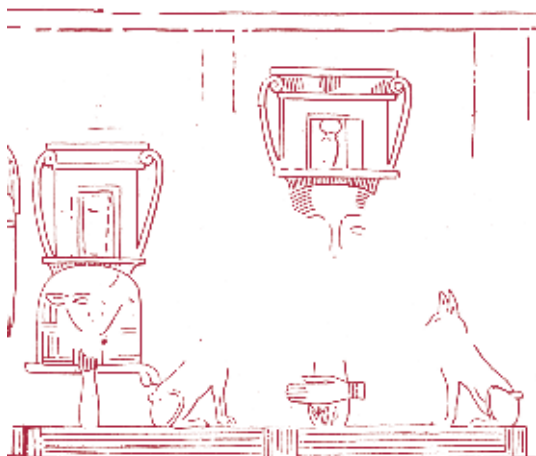

Fig. 19 Emblemer afbildet i templet i Hibis. Fra Davies, *The Temple of Hibis III*, 4, VI.

Fig. 20 Akhenaten og Nefertiti under solskivens mange hænder. Talatat fundet genanvendt i den 9. pylon i Karnak, nu i Luxor-museet. Foto LM.

De bar også ofte titlen “gudens hånd”.²¹ Deres rolle er uændret, men fra denne tid er teksterne mere udførlige. Omkring deres kødelige forhold til Amon-Ra hedder det: “hun der forener sig med guden”, og guden er den, hvis hjerte bliver “overmåde tilfredsstillet”. Gudens hånd er blevet et kvindeligt modstykke, hvor selve produktet af skabelsen viser sig i gudinden Tefenet (som i skabelsesberetningen) eller som Iusaas selv. I det 25. dynasti er en “gudehustru” også automatisk “gudens hånd”, og blandt gudinderne spiller både Mut, Isis og Hathor rollen. En papyrus fra det 26. dynasti²² taler om, at “Den Gyldne, Ras guddommelige hånd, blev gravid med Shu og Tefenet...” Under Håndens Fest i måneden Pakhons “lavede man en form og sagde: ‘Det er den hånd, der lukkede sig om den guddommelige sæd.’ Man fejrede Den Gyldne med klaptræer og sagde: ‘Dette er ligeledes hånden.’ Derefter pressede

man dette relikvie sammen og vandede det.” Her får vi således en tredje vinkel på Iusaas: ud over at hun er Atums redskab (hånd) og resultatet af hans handling (Tefenet), er hun også en livmoder, der rummer gudens sæd.

For en emblematiske fremstilling af den kreative proces kan vi støtte os til to objekter afbildet blandt et mylder af andre på en væg i templet i Hibis i Kharga-oasen også fra 26. dynasti, som inkluderer både hånd, fallos og Hathors kontrafej på sistren [fig. 19].²³

Gudens hænder i Amarna-tiden

Det kunne være interessant at se på, hvad der skete i den relativt korte periode, der fulgte efter Amenhotep III, hvor “gudens hånd” var synlig i kulten i Luxor-templet, inden Tutankhamons og hans efterfølgeres restaurering af templerne og retableringen af kulten af de traditionelle guder. Kunne erindringen om Iusaas, eller måske det hun personificerer, mon få en rolle at spille her?

21 Laurent Coulon i udstillingskataloget *Servir les dieux d'Égypte. Divines adoratrices, chanteuses et prêtres d'Amon à Thèbes*, Musée de Grenoble 2018, s. 271.

22 Dimitri Meeks, *Mythes et légendes du Delta d'après le papyrus Brooklyn 47.218.84* (MIFAO 125), 2006, s. 10 citeret af Coulon. Fremstillingen af relikvien minder om det, der fortælles om Osiris’ “kornmumie” i Dendara under festen i måneden Khoiak for at fejre hans død og genopstandelse.

23 Norman de G. Davies, *The Temple of Hibis III*, New York 1953, pl. VI.

Fig. 21 Solskiven på Tutankhamons tronstol. Det Ægyptiske Museum i Cairo. Foto LM.

Akhenatons 17-årige regering har ofte vist sig at give meget klare udsagn i både tekst og billeder om begreber, der på andre tidspunkter kan virke slørede. Teksterne er godt nok tavse omkring de gamle guders aktiviteter, men det er tydeligt, at kongen har været i arkiverne og har udvalgt mange af de grundlæggende koncepter, der gjaldt i 5. dynasti, solkultens glansperiode, til brug for sit nye dogme. Det er lige så indlysende, at i den nye solskiveguds ikonografi er der et element, der dominerer: gudens hånd, eller rettere hænder, der i alle scener rækkes ned mod kongen, ikke fæstnet på menneskearme, men på solens stråler.²⁴

Ægypterne var meget bevidste om ords grammatiske køn, og talrige fortolkninger (antikke såvel som moderne) har rod i dette. Det går helt tilbage til skabelsen, hvor de to køn blev uddifferentieret. Ordet for *itn* (Aton) "solskive" er grammatisk hankøn, hvor *drt* "hånd" er hunkøn (et *-t* betegner hun-

24 Rigtige arme uden krop findes i forskellige sammenhæng i den religiøse, illustrerede litteratur, f.eks. som en legemliggørelse (hoved og arme) af uroceanet Nun eller arme, der sender solen på vej.

køn på ægyptisk). Vi har i Atons ikonografi en slet skjult reference til den heliopolitanske skabelsesbetretning, hvor skaberguden har både iboende mandlige og kvindelige gener.²⁵ Til og med kaldes solskiven i Amarna-tiden utvetydigt "fader og moder til alt hvad du har skabt".²⁶ Hænderne på Akhenatens solskive var ikke blot en ikonografisk dekoration, men en soleklar erindring om urtidens nødvendige, feminine islæt [fig. 20]. Nefertiti nævnes endda i en tekst på væggen i Ays grav i Amarna som "den der tilfredsstiller Aton med den søde lyd af sine to hænder, mens hun er smuk med de to søstre."²⁷ Der kan ikke være tvivl om, hvilken rolle der er tiltænkt dronningen her.

Solskiven med hænder ses endnu på Tutankhamons tronstol (der også har navnet Tutankhaton på bagsiden og dermed stammer fra selve Amarna) [fig. 21].

25 Troy, *Patterns*, s. 20-21. Guden Atums hånd blev allerede i 1. Mellemtid åbenbart anset som en gudinde, idet ordet *drt* blev afsluttet med hieroglyffen for gudinde (Vandier, *RdÉ* 17, *op. cit.*, s. 60).

26 I den "lille" solhymne: Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature II*, Berkeley, Los Angeles, London 1984, s. 91.

27 Manniche, 'The cultic significance...', s. 15.

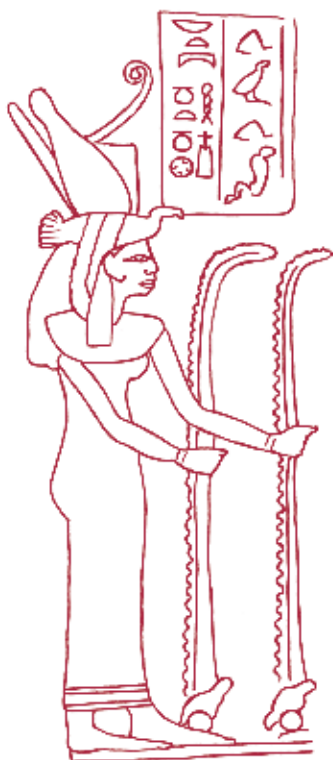

Fig. 22 Gudinden “Iu” (Iusaas?) på Tutankhamons brynje. Tegning af LM fra Hawass.

Men så tager restaureringen fat. I hans gravudstyr forekommer der en brynje, der som udsmykning har et pektoralagtigt element med kongen i selskab med tre guddomme: Amon-Ra, Ra-Harakhte(?) og en gudinde ved navn “Iu, himlens frue, herskerinde over Heliopolis” [fig. 22]. Dette kunne være en fejl-skrivning for Iusaas.²⁸ I så fald har vi her en tidlig afbildning af gudinden. Hun bærer dobbeltkrone og gribbeham (i stedet for kohorn og solskive) og skænker kongen to palmeribber (= regeringsår) med frøer under (= 100.000), dvs. hendes funktion er ikke ulig den, vi finder udtrykt under ramessiderne.

Kong Horemheb følger op på gudindens officielle ikonografi med hendes korrekte navn i sin klippehelligdom ved **Gebel Silsila** syd for Luxor, hvor han til venstre i døråbningen til sanktuaret inkluderede et relief af Ra-Harakhte og Iusaas som modtagere af hans offer af vin og blomster (PM V, 201 (52)). Gudinden har her tilføjelsen “herskerinde i Heliopolis, himlens frue, der bor i Ras tempel.”²⁹

28 Zahi Hawass, *King Tutankhamun*, Cairo 2007, s. 44 med farvefoto. Her gengives navnet uden kommentar som “Iusaas”.

29 Andrea-Christina Thiem, *Speos von Gebel es-Silsileh*, Wiesbaden 2000, s. 154, 324, pl. 77.

Det evigt kvindelige

Det er altså i Heliopolis, at kongerne har fundet deres inspiration til at involvere Iusaas som gudinde. Enten har der været fysiske tegn på en helligdom der i det 18. dynasti og gennem hele Amarna-perioden. Eller også er præsterne i deres søgen efter bånd til fortiden gået i arkiverne og simpelthen målrettet gået efter, eller er faldet over, PT 527? Der havde gennem hele det historiske forløb eksisteret en repræsentant for den kvindelige seksualitet i skikkelse af gudinden Hathor, og det lå lige for at kopiere hendes ikonografi: gudinde med kohorn og solskive, alternativt med naossistrum, og give Ra-Harakhte en kvindelig ledsager med den specifikke opgave at personificere det vigtigste moment i skabelsen: masturberingen. Iusaas blev simpelthen navnet på dette koncept, direkte inspireret af pyramide-teksterne, med både ikonografi og væsen lånt fra Hathor og Nebethetepet. En gudinde for folket blev hun aldrig, for her trådte de to sidstnævnte til, men hun bevægede sig på et kultisk plan, som altid havde været karakteriseret af en meget kontant sprogbrug.³⁰

At Iusaas synes at have været mere udbredt i Øvre-ægypten og Nubien end i egnen omkring Heliopolis kan skyldes, at templerne i syd er langt bedre bevaret. Der kunne dog også være en anden grund til, at gudinden med den unikke funktion har passet ind i det nubiske landskab. I ægypternes verdensbillede såvel som i deres dagligdag var fokus rettet mod syd af den årsag, at det var fra syd, at Nilens livgivende vande kom. Visse tekster inddrager netop hele landskabet i deres beskrivelse af oversvømmelsen (personificeret i guden Hapi), der vælter frem over den første katarakt: Byen Elefantine er “Hapis sengekammer, hvor han fornyer sig til rette tid. [Det er stedet hvorfra] han [tager] flodbredde[n] [i besiddelse], idet han kopulerer ved at bestige den ligesom

30 Iusaas er nævnt en enkelt gang som “vestens herskerinde” i TT 5 i Deir el-Medina (B. Bruyère, *Mert Seger à Deir el Médineh*, MIFAO 58, Cairo 1930, s. 267). Jf. Vandier, *RdÉ* 17, s. 85. For eksempler på Hathor og Nebethetepet i Deir el-Medina se også Lise Manniche, ‘Barselstrommer’, *Papyrus* 36/2, 2016, p. 26-39.

en mand, (eller som) en tyr bedækker en ko...”³¹
 De nubiske templer var endnu tættere på Nilens kilder end Elefantine og den første katarakt, og det kunne være en yderligere grund til, at Iusaas er med der, hvor vandet slippes løs. Rollen som medvirkende til oversvømmelsen varetages også af Hathor som “den fjerne gudinde”, hvis hjemkomst fra missionen i Nubien³² fejres sammen med oversvømmelsen. Den traditionelle forening af “De To Lande” = Ægypten kan, i stedet for at referere til en politisk begivenhed (en indgroet forestilling hos ægyptologer) fortolkes som en markering af det tidspunkt, hvor oversvømmelsen fra Øvreægypten (den hvide sæd/den hvide krone) bemægtiger sig Nedreægypten/Deltaet (moderskødet, den røde placenta/den røde krone).³³

Epilog: Iusaas i græsk-romersk tid

Iusaas er sammen med de andre gudinder, der har samme opgave, fortsat med i de tre største templer fra græsk-romersk tid. I det ptolemæiske tempel i **Edfu** bliver hun tydeligt sidestillet, hvis ikke ligefrem assimileret, med Nebethetepet og Hathor, og hun inddrages dermed også i historien om Ras øje, men hendes rolle som gudens hånd bibeholdes.³⁴

31 Paul John Frandsen, ‘Hungersnødsstelen’, *Papyrus* 25/1, 2005, s. 4-11 med citatet s. 8. Selv om teksten foregiver at være skrevet under kong Djoser i 3. dynasti er den utvivlsomt et produkt af ptolemæertiden.

32 Hathor også som Tefenet eller Sakhmet blev sendt til Nubien af solguden for at tilintetgøre menneskeheden, eller i hvert fald den nubiske del af den. Guden fortryder, og ved hjælp af øl farvet med rød okker som blod lykkes det at få gudinden til at vende hjem til Ægypten (se kort Lise Manniche, ‘I begyndelsen var øllet...’, *Papyrus* 38/2, s. 18-31, især s. 18-19).

33 Oversvømmelsens betydning og Hathors rolle er indgående studeret af Christiane Desroches Noblecourt, *Amours et fureurs de La Lointaine. Clés pour la compréhension de symboles égyptiens*, Paris 1995 med citat s. 88-89. Iusaas nævnes kun udtrykkeligt på s. 15 (hvor de forskellige gudinder beskrives som facetter af Hathor) og s. 34 (om en statuette i Louvre med flere gudinder, hvor iblandt muligvis Iusaas).

34 Se Vandier *RdÉ* 17, s. 130-137 med henvisninger til Chassinat’s store publikation af templet.

Her skal blot nævnes et par eksempler, hvor teksterne illustrerer dette:

- Kongen ofrer krukker til Ra-Harakhte og Hathor-Nebethetepet-Iusaas som siger:
 “Jeg skænker dig beruselse, og jeg gentager beruselsen og glæden, uden ophør, hver dag.”
 At recitere af Hathor-Nebethetepet-Iusaas der bor i Edfu, gudens hånd, hun der har født Shu og Tefenet.
- Kongen ofrer vin til Ra-Harakhte-Atum og Iusaas, “Ra-Harakhtes hustru, Nebethetepet, Ras øje, som hans hjerte elsker, fru i Heliopolis, Atums hånd, der har skabt hans to børn.” I Edfu blev der i øvrigt afholdt en “fødselsdagsfest” for hende fra den 11. – 21. dag i den første måned af *shemu*.³⁵ Hvor de ovenstående betragtninger om en forbindelse mellem Iusaas og “gudens hånd” kan forekomme dunkle, er der ingen tvivl i disse to tekster.

I Hathors tempel i **Dendera** i sidekapel XVIII længst inde i templet øverst på væggen ofrer kongen (med tom kartouche) øl til gudinden og bl.a. Hathor, Sakhmet og Ra-Harakhte (PM VI, s. 69 (189)), og hun ses i selskab med andre gudinder i sydkrypterne (s. 86 (67), s. 88 (96)). Hun kaldes her den med det smukke ansigt og de sminkede øjne.³⁶

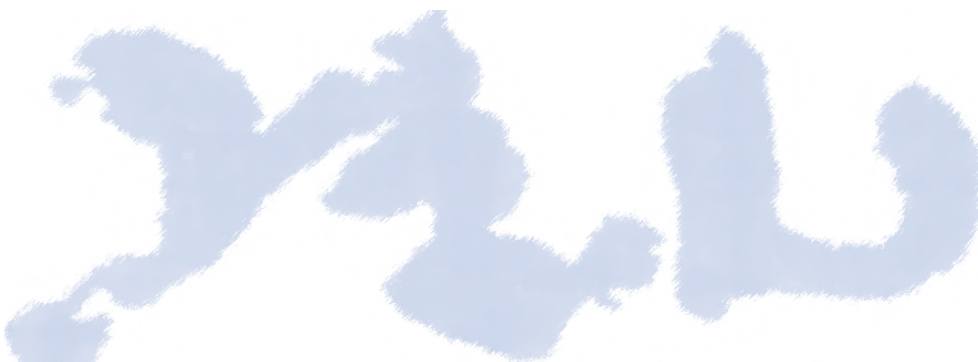
I **Philæ** øverst oppe på væggen i hypostylhallen ofrer Ptolemaios VII vin til Iusaas og Atum ved siden af en scene med ofring til Geb og Nut og (længere nede) bl.a. Isis, hvis tempel vi er i (PM VI, s. 234 (273)).

Sidste gang hun ses på et offentligt monument er så sent som under kejser Hadrian, hvor hun er med i billedprogrammet i det lille tempel **Deir el-Shelwit** syd for Medinet Habu (PM II, s. 532 (18)). Her kaldes hun “den store troldkvinde”.³⁷

35 Vandier, *RdÉ* 17, s. 130.

36 Vandier, *RdÉ* 17, s. 138-139.

37 Vandier *RdÉ* 17, s. 139.

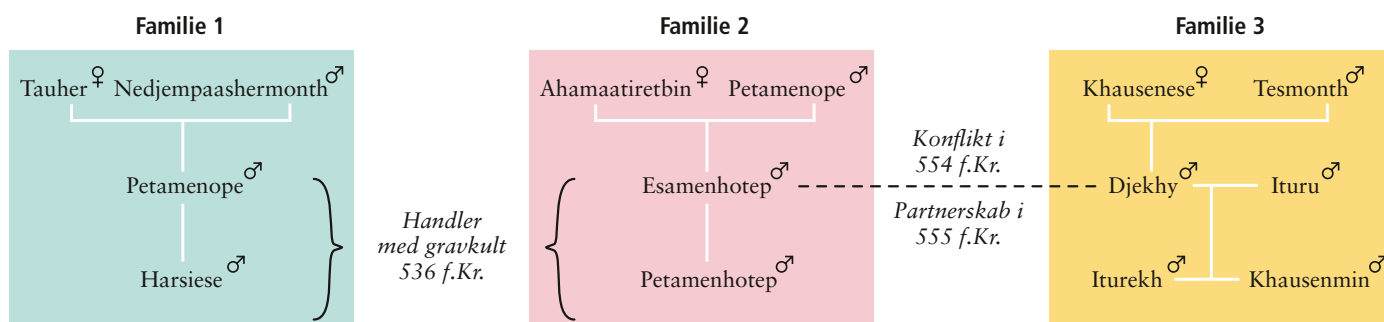

Choachytter i København

**Ida Adsbøl Christensen og
Kim Ryholt**

I november sidste år erhvervede Papyrus Carlsberg-Samlingen på Københavns Universitet tre nye papyri med gavmild støtte fra Augustinus Fonden og Carlsbergfondet. De er interessante for samlingen, da de er skrevet med den såkaldt tidligdemotiske skrift og hører til den første generation af demotiske dokumenter i det thebanske område. Der kendes kun et ret begrænset antal af disse tekster, og derfor er ethvert nyt materiale som udgangspunkt af forskningsmæssig betydning. Det kunne imidlertid konstateres allerede i oktober, da jeg første modtog fotos af teksterne, at der var en række aspekter, der gjorde dem særlig interessante. Frem for alt var det tydeligt, at teksterne er direkte relaterede til en gruppe papyri fra et privatarkiv, der blev erhvervet af det berømte Louvre i 1885. De stammer nemlig alle fra et samfund af "choachytter", der levede i Theben i det 6. århundrede f.Kr. Og endnu mere overraskende: to af de nyerhvervede papyri vedrører en samarbejdspartner til ejeren af arkivet på Louvre, der levede for mere end 2500 år siden. Da min specialestuderende Ida Adsbøl Christensen pt. er ved at specialisere sig i den senere fase af den demotiske skrift, var dette en kærkommen lejlighed til, at hun kunne udvide sin horisont, og jeg foreslog derfor, at vi kunne læse og gennemgå de tre tekster sammen. Denne artikel er det første resultat af vores samarbejde, der vil udmunde i en faglig tekstudgave inden for nærmere fremtid.

Kim Ryholt

Choachytten Harsiese

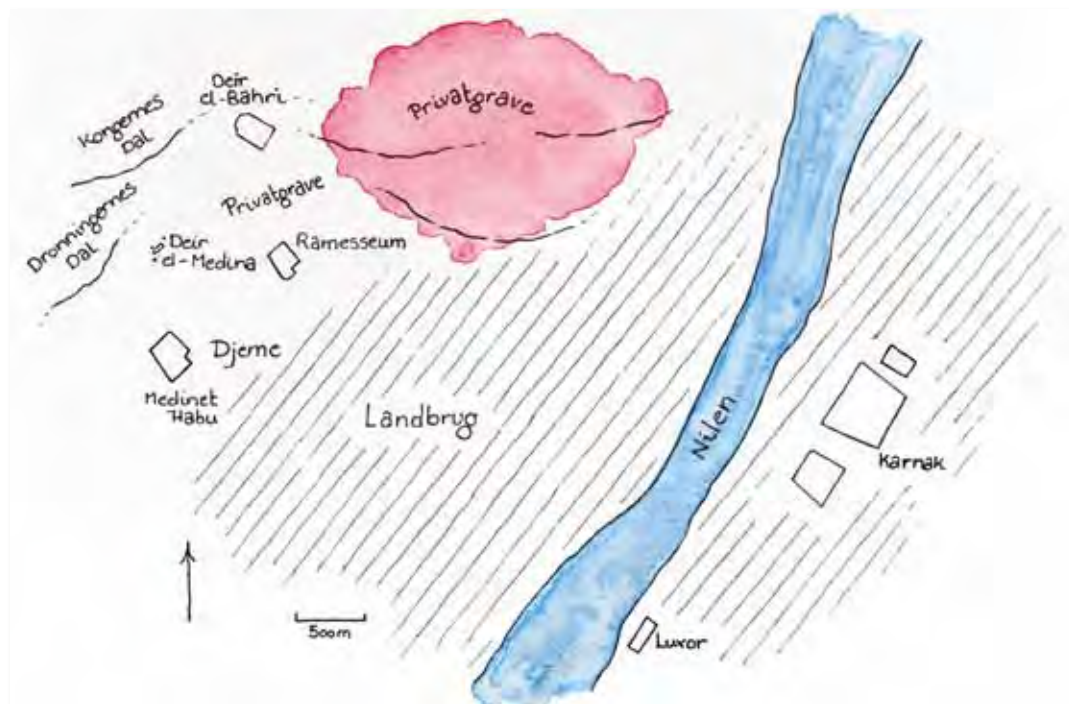
De tre papyrusdokumenter udgør en mindre del af et privatarktiv, der tilhørte en choachyt med det almindelige navn Harsiese [jf. **familiestamtræ fig. 1**]. De daterer sig til 530'rne f.Kr., hvor Harsiese nok har været en yngre mand, da han optræder side om side med sin far i et af dokumenterne. Vi befinder os i det 26. dynasti og nærmere bestemt i den berømte kong Amasis' regeringstid. Amasis [fig. 2] gennemførte som ung officer et kup imod den ældre kong Apries, og efter en kortvarig borgerkrig regerede han Ægypten i næsten et halvt århundrede. Han kom selv til at miste magten under blodige omstændigheder. Blot en tolv års tid efter vores tre dokumenter blev optegnede, invaderede perserkongen Kambyses Ægypten. Amasis selv døde mens kampene stod på, og hans søn nåede blot at regere nogle få måneder, før han blev fanget og henrettet. Der er en rimelig sandsynlig for, at Harsiese nåede at opleve disse dramatiske begivenheder og var vidne til hvorledes hans land blev indlemmet i perserriget. Persernes overherredømme varede 125 år, men det er en anden historie.

De tre papyri har ingen kendt arkæologisk kontekst, dvs. vi ved hverken hvor eller præcist hvornår de blev fundet. Vi erfarer dog nogle enkelte interessante detaljer fra den dokumentation, der fulgte med fragmenterne. Det skal her kort bemærkes, at der jo findes en omfattende ulovlig handel med antikviteter. Når samlinger overvejer en erhvervelse, er det derfor afgørende, at det kan dokumenteres, at der er tale om lovligt eksporteret materiale – uanset hvor i verden det stammer fra. Hvad angår de tre papyri, fremgår det blandt andet, at de blev eksporteret fra Ægypten af en antikvitetshandler og sendt

Fig. 1 Harsieses stamtræ inkl. forhold til Esamenhotep og Djekhy. Udarbejdet af IAC.

Fig. 2 Kong Amasis. Statuette i Nationalmuseet. Foto John Lee.

til hans forretning i Paris tilbage i 1953. De udgjorde på det tidspunkt en gruppe på i alt fem papyri. Det fremgår endvidere, at tre af dem blev solgt til en privatperson i 1968, og det er de papyri, der nu befinder sig i København. Hvor de to sidste befinder sig er umuligt at sige, hvilket er ærgerligt, da de meget vel kan stamme fra samme arkiv.

Af større betydning for den arkæologiske og sociale kontekst er de navne og titler, der optræder i dokumenterne. De viser med al tydelighed, at Harsiese levede og havde sit virke på den thebanske vestbred tæt på Kongernes Dal og over for de berømte templer i Karnak og Luxor [fig. 3]. Harsiese var "choachyt fra dalen". Dalen referer her til den enorme gravplads på vestbredden af det moderne Luxor. Ordet *choachyt*, som de færreste læsere nok vil have mødt før, er den oldgræske oversættelse af betegnelsen *w3h-mw*, der ordret betegner en "vandskænk".¹ Når vi inden for ægyptologien vælger at benytte det græske udtryk, skyldes det, at vi simpelthen mang-

ler en moderne betegnelse med en passende betydning. I den oldægyptiske forestilling om det hinsides var den dødes fortsatte eksistens betinget af proviant i form af ofre fra de levende, akkurat som der blev ofret til guderne. Da de færreste familier havde mulighed for løbende at besøge alle deres pårørendes grave og udføre offerhandlinger, eksisterede der en større industri overalt i landet, hvor man ansatte professionelle personer til at udføre dødekulten. En choachyt var typisk ansvarlig for en lang række døde. Den simpleste form for offer var et vandoffer, hvor der blev hældt vand på et alter, eller blot foran en afbildning af den afdøde eller dennes grav, mens der blev reciteret en offerformular, og det er derfor, at disse folk blev kaldt vandskænke [fig. 4].

Professionen som sådan kendes igennem det meste af den oldægyptiske historie. Faktisk tilhører et af de ældste overleverede privatarkiver en mand, der ligeledes varetog dødekult på den thebanske vestbred. Han hed Hekanakhte og levede omkring 2000

Fig. 3 Området hvor choachytterne arbejdede er markeret med lyserødt. Tegning IAC.

Fig. 4 En choachyt, tegnet af IAC under et fotografi af LM af sentidsgravene i Assasif nær Deir-el Bahari. Den thebanske klippetinde ses i buen.

1 Fra verbet χέω "udgyder" (specielt om drikoffer for de døde) og χυτός "udgydt".

f.Kr., altså halvandet årtusinde(!) før Harsiese.² På den tid og frem til det Nye Rige (ca. 1550-1070 f. Kr.) optræder de under en anden betegnelse, nemlig kaldt *hm-k3*, der ofte oversættes med “ka-præst”, om end de ikke er præster i den gængse forstand. Ordet *k3* betegner det aspekt af den døde som man ofrer til, typisk en statue eller en afbildning af den døde på en gravvæg eller en stele.

I græsk-romersk tid opstår igen andre betegnelser for denne profession. Fælles for dem, der sørgede for de døde, er at de typisk modtog betaling i form af jordlodder eller afgrøder. Når de havde fået kontrakt med varetagelsen af en specifik dødekult, gjaldt den i princippet i al tid fremover. Det stod dem imidlertid frit for at sælge denne indtægtskilde til anden side, men den, der overtog kontrakten, overtog også forpligtelserne. Dette fører os til de to største af de tre papyrusdokumenter, der netop er eksempler på denne type handel.

2 Et udførligt studie af disse dokumenter er publiceret af J. P. Allen, *The Heqanakht Papyri*, New York 2002.

Fig. 5 a,b Papyrus Carlsberg 945.

Fig. 6 a,b Papyrus Carlsberg 946.

Papyrus Carlsberg 945 og 946

De to største papyrusdokumenter er en slags skøder [fig. 5 a,b, 6 a,b]. De er begge i perfekt bevaringstilstand, bortset fra lidt ubetydelig skade langs kanterne. Det er intet tilfælde, at teksten i begge tilfælde er skrevet med ret store marginer hele vejen rundt. Dette er standardpraksis for dokumenter, der repræsenterer en økonomisk værdi. De brede marginer gør det nemlig mindre sandsynligt, at de vigtige tekster ville blive beskadiget, hvis papyrussen skulle lide overlast.

De to dokumenter er stort set identiske og vedrører dødekulten i forbindelse med samme grav. Denne grav tilhører en gudfader og profet (to præstetitler) ved navn Teos søn af Diskhons. Dens beliggenhed er præcist beskrevet for at undgå tvivlsspørgsmål. Således er det anført, at der mod syd lå en grav for en anden gudfader og profet ved navn Psammetik; mod nord lå en grav for en profet, der også var brevskriver, ved navn Hartefnakhte; mod vest lå "bjerget", dvs. de thebanske bjerge; og mod øst lå en grav tilhørende en regnskabsskriver ved navn Pkhorkhons. Vi har endnu ikke kunnet identificere nogen af disse grave, og der er da heller ingen garanti for, at de stadig eksisterer.

Dokumenterne er begge dateret til den anden måned af *shemu* af det 35. regeringsår under kong Amasis, dvs. oktober 536 f.Kr. I tidligdemotiske tekster anfører man ikke den præcise dag i måneden, hvor dokumentet blev oprettet, og vi kan derfor ikke umiddelbart afgøre, hvilket dokument der er oprettet først. Det står imidlertid klart, at de ikke er oprettet samtidigt, da de er optegnet af to forskellige skrivere. Til dokumenter som disse blev der anvendt autoriserede, dvs. professionelle skrivere, for at sikre at de var korrekt udførte og gyldige. En yderligere garanti for dokumenternes gyldighed er påtegningen af vidner til transaktionen, hvilket sæd-

vanligvis foregik ved indgangen til et tempel, dvs. til offentligt skue. Typisk anvendtes mellem fire og seksten vidner. I dette tilfælde underskrev tolv vidner bagsiden af det ene dokument, og seksten underskrev det andet, heriblandt alle de tolv førnævnte. På forsiden af begge dokumenter er der desuden svage spor af en linje under hovedteksten, der er blevet slettet i oldtiden. Dette ville typisk være en underskrift fra sælgerens hånd, men de to linjer er desværre for grundigt udvaskede til at de kan umiddelbart kan læses. Det er i alle fald en usædvanlig omstændighed, at der på den måde er foretaget en ændring af et juridisk dokument.

I Papyrus Carlsberg 946 erhverver Esamenhotep og hans søn Petamenhotep halvdelen af ovennævnte Teos' dødekult fra choachytten Petamenope. Det betyder, at denne dødekult blev varetaget af to familier. Hvordan de agtede at dele den imellem sig i praksis fremgår ikke. De kan have skiftedes til at udføre den gang for gang eller have aftalt at dele den henover større tidsrum. Det fremgår heller ikke, om Esamenhotep beholdt den anden halvdel af dødekulten, eller om den evt. tilhørte en anden familie. Et af de virkelig bemærkelsesværdige aspekter af de to dokumenter er, at denne handel tilbageføres indenfor højst en måned. For i Papyrus Carlsberg 945 erhverver choachytten Petamenope og hans søn Harsiese den selvsamme (halve) dødekult tilbage fra Esamenhotep. Der kan der være forskellige grunde til. En mulig tolkning er, at handlen i virkeligheden er et udtryk for et lån mellem de to familier, hvor graven reelt fungerer som en slags pant. Dvs. i stedet for at Esamenhotep og søn yder Petamenope og søn et formodentlig større lån, hvor der ikke er en ordentlig garanti for tilbagebetaling, så erhverver de en andel af en af de dødekulte, som sidstnævnte familie varetog. Tilbagekøbet af samme andel repræsenterer i så fald reelt set tilbagebetalingen af lånet. Hvor mange grave familien varetog

Fig. 7 Papyrus Carlsberg 944.

ved vi ikke, men i et andet eksempel fra ptolemæertiden bestyrede en familie af choachytter ikke mindre end 25 grave.

En anden interessant detalje er, at choachytten Esamenhotep allerede er kendt i forvejen. Han optræder nemlig et par gange i forbindelse med det føromtalt arkiv, der i dag befinder sig i Louvre, og som tilhørte en anden choachyt ved navn Djekhy. Vi erfarer ud fra disse dokumenter, at Esamenhotep og Djekhy i 559 f.Kr. lå i en juridisk konflikt vedrørende en dødekult, som de begge krævede rettingerne til og dermed indtægterne fra. De fandt åbenbart en mindelig løsning, for fire år senere, i 555 f. Kr., indgik de i et partnerskab og forpagtede sammen nogle marker, der tilhørte Amonkulten. Efter som Esamenhotep var aktiv allerede i 559 f.Kr., kan han ikke længere have været helt ung i 536 f.Kr., hvor de to her omtalte transaktioner fandt sted. Det samme fremgår også af det faktum, at han har en søn, der er gammel nok til at indgå i sin fars virksomhed.

Papyrus Carlsberg 944

Dette mindre dokument [fig. 7] er i modsætning til de to andre lettere beskadiget, men igen er selve teksten praktisk talt intakt. Dokumentet er dateret til den første måned af *shemu* af kong Amasis' 34. regeringsår, dvs. september 537 f.Kr., altså et års tid tidligere end de to skøder. Der er tale om en kvittering, udstedt af et par brødre ved navn Hor og Imhotep, vedrørende udførelsen af *wn-pr*-ritualet for deres afdøde mor. Den er stilet til Harsiese, der her optræder uden sin far, men i stedet med en forretningspartner, der ligeledes hed Harsiese. Der er altså igen tale om en dødekult, der er delt mellem to familier.

Fig. 8 Et vigtigt element i kulten var ofring af blomster. Ankhhors grav (TT 414 i Assasif nær Deir el-Bahari) fra 26. dynasti. Foto LM.

En af de interessante detaljer ved denne tekst er det omtalte *wn-pr*-ritual. Det kendes fra visse religiøse tekster, hvor det fremgår, at det blev udført under den for Osiriskulten så vigtige *khoiak*-festival, hvor en statue af Osiris bl.a. blev ført frem i procession igennem den store thebanske gravplads.³ Det er os bekendt første gang, at ritualet omtales i et dokument, og vi erfarer her, at det også blev udført for afdøde personer. Det er i og for sig ikke så overraskende, da ægyptisk dødekult jo netop imiterer eller anvender de ritualer, der i sin tid og forsat sikrede Osiris' genopstandelse og trivsel.⁴

Dette dokument er, som de to større, signeret af skriveren og hertil kommer yderligere to underskrifter. Muligvis er to af de mænd, der underskrev dokumentet, brødre til Hor og Imhotep; alle fire har nemlig en far med det forholdsvis ualmindelige navn Namenekhamun. Og den tredje af underskrifterne lyder "Hor søn af Menekh", hvor Menekh nemt kunne være en forkortelse af Namenekhamun. I så fald er han identisk med den Hor, der optræder i dokumentets hovedtekst.

Perspektiver

Som vi håber at have vist ved de aspekter, vi her har valgt at fremhæve, er vores tre nye papyri på mange

måder interessante. Vi vil afslutningsvis nævne en yderligere omstændighed, der gør, at disse dokumenter passer godt ind i Papyrus Carlsberg-Samlingen og vores forskningsfelt. Under et besøg til Cairo i 1954 erhvervede ægyptologen Aksel Volten med midler fra Carlsbergfondet en samling på seks velbevarede papyrusruller. Da disse papyri blev konserveret i København, viste det sig, at de tilhørte et privatarkiv, hvor ejeren i oldtiden havde valgt at sammenrulle flere beslægtede dokumenter. Volten stod nu til sin forbløffelse med tretten(!) papyrusruller.

Det viste sig endvidere, at disse mange papyri udgjorde et privatarkiv fra en familie af balsamører, der jo igen er en profession, der er intimt forbundet med den ægyptiske dødekult [fig. 8].⁵ Hvor choachytterne primært varetog de døde efter begravelsen, var det balsamørerne, der i første omgang modtog liget af de afdøde fra deres pårørende og sørgede for balsameringen. Herefter leverede de mumien til familien, typisk på det sted, hvor den afdøde skulle begraves og hvor – efter at den formelle begravelse havde fundet sted – choachytterne så tog over [fig. 9]. Choachytterne kunne dog også bidrage med transport og midlertidig opbevaring af mumier, samt valg af gravsted, ligesom de kunne bistå ved selve begravelsen.

3 Jf. F. Herbin, *Le livre de parcourir l'éternité*, OLA 58, Leuven 1994, s. 212-213 m. referencer.

4 Vi formoder, at de fleste læsere er bekendt med historien om, hvorledes guden Osiris blev slået ihjel af sin bror Seth og senere genoplivet af sin søster-hustru Isis.

5 Elleve yderligere papyri fra samme arkiv befinder sig på University of Chicago, og en enkelt papyrus er i privateje.

Fig. 9 Pabasa og hans hund ved offerbordet i graven, hvor de modtager formidlingen af ofre. 26. dynasti, TT 279 i Assasif. Foto LM.

Som det nok vil være læseren bekendt, udgjorde begravelsen og dødekulten en enorm industri i oldtidens Ægypten og lagde beslag på til tider svimlende ressourcer. Visse aspekter af dette fænomen har været genstand for omfattende studier, frem for alt af traditionel, typologisk karakter, som f.eks. gravarkitektur, gravudsmykning og gravgods, men også mumier har fået stor opmærksomhed. Et mindre belyst felt er de økonomiske aspekter af det omfattende gravbyggeri, hvilket førte til forskningsprojektet *Tomb Construction in the New Kingdom*, som vores kollega Fredrik Hagen på fornem vis og med støtte fra Veluxfonden har ledet igennem de sidste fem år. De to privatarkiver, der nu indgår i Papyrus Carlsberg-Samlingen, kaster lys over et andet forsømt felt, nemlig det socialhistoriske. De giver frem for alt et detaljeret og spændende indblik i dagligdagen for medlemmer af to professioner, der spillede en grundlæggende rolle i forbindelse med de døde igennem Ægyptens oldtidshistorie.

Litteratur

To informative og nemt læste introduktioner til choachytternes dagligdag på Harsieses tid er udgivet af K. Donker van Heel, nemlig *Djekhy and Son: Doing Buisness in Ancient Egypt* og *Mrs Tsenhor: A Female Entrepreneur in Ancient Egypt*, (American University in Cairo Press, 2012 og 2014).

Et mere detaljeret studie af choachytters profession er S. P. Vleeming, 'The office of a choachte in the Theban area', i S. P. Vleeming (red.), *Hundred-Gated Thebes*, Leiden 1995, s. 241-255.

Kvindesymbolik i thebanske privatgrave

Reinert Skumsnes

S amtidig med at en almindelig eliteborgers grav i Nye Rige fungerede som et monument for hans gerninger på jorden, skulle den også lægge lokale til begravelsen og de ritualer, der blev udført af de efterlevende. Det ultimative formål var at realisere foreningen af de forskelligartede elementer i den afdødes personlighed (krop, *ka*, *ba*, *akh*),¹ og gennem mytologiske referencer² og seksuelle hentydninger såvel som en fremadskuende erindring³ sikre, at gravejeren (og hans familie) i stedet

for “at dø igen” kunne opnå et perfekt liv i det hinsides som en del af det store, overordnede kredsløb.⁴ Ved at hægte sig på forestillinger, der involverede både Osiris og Ra, håbede den afdøde at få adgang til solguden Ras selskab på hans daglige rejse ifølge dette ideelle scenario:

- At stå op over bjergene i øst hver morgen, født af himmelgudinden Nut/Hathor
- At sejle over himlen i sin solbåd om dagen
- At gå ned i bjergene i vest hver aften og blive slugt af sin moder
- At rejse gennem underverdenen Duat (gudindens krop)
- At forene sig for en stund med Osiris
- Atter at blive født af sin moder/datter ved solopgang⁵

Offerscener

I gravene fra Nye Rige er dette “solært-osirianske” kredsløb i høj grad til stede ikke blot i gravens arkitektoniske udformning, men også på symbolsk vis i

* Artiklen er oversat fra engelsk af Lise Manniche.

- 1 Mark Smith, *Following Osiris: Perspectives on the Osirian Afterlife from Four Millennia*, Oxford 2017, s. 7. Se også Jan Assmann, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, London 2005.
- 2 Heather Lee McCarthy, ‘The Osiris Nefertari: A case study of decorum, gender, and regeneration’, *Journal of the American Research Center in Egypt* 39, 2002, s. 173-195, især s. 173. Se også Gay Robins, ‘Ancient Egyptian sexuality’, *Discussions in Egyptology* 11, 1988, s. 61-72.
- 3 Tanken om en “fremadskuende erindring” blev fremsat af Willeke Wendrich efter et kritisk indlæg om paradigmet om livet i det hinsides givet af Rune Nyord ved Lady Wallis Budge-symposiet ‘Egyptology and Anthropology: Historiography, Theoretical Exchange, and Conceptual Development’ i Cambridge, 25.-26. juli 2017. Se Nyord, ‘Taking ancient Egyptian mortuary religion seriously: Why would we, and how could we?’, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 17, 2018, s. 73-87.

- 4 Se for eksempel Peter F. Dorman, ‘Family burial and commemoration in the Theban necropolis’, i Nigel Strudwick og John Taylor (red.), *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*, London 2003, s. 30-41, især s. 30.
- 5 Hvordan foreningen mellem Ra og Osiris finder sted kan “varierte alt efter kildens art og den sammenhæng, den blev brugt i. Men hvad der ikke kan variere er selve cyklussen” (Smith, ‘Following Osiris’, s. 334).

dens billedprogram.⁶ En helt nødvendig scene viser gravejeren siddende med sin hustru (eller mor), undertiden med børn, mens han modtager ofre fra familie, venner eller andre deltagere. Scenen ledsages som regel af tekster, der beskriver handlingen, gaverne og personerne undertiden med tilføjelse af offerlister og bønner. Det er blevet foreslået, at disse scener viser de afdøde i deres potentielle, transformerede tilstand som salige afdøde, og at de som sådan illustrerer den evige, ideelle situation, hvor der er et fortsat samspil mellem den afdøde og hans hustru, deres nærmeste, de levende og de afdøde, som har gennemgået de nødvendige ritualer. Det illustrerer også, at det var den symbolik, der lå i at afbilde mad og drikke, som dannede grundlaget for evigt liv.⁷

Ud over ofrene er det imidlertid værd at bemærke forholdet mellem den afdøde og hans hustru (eller mor). Hendes tilstedeværelse "gav løfte om den seksuelle forening, hvorigennem ægtemanden (eller sønnen som 'sin mors tyr') ville opnå genfødsel".⁸ Hun var det feminine element, som gennem samkvem med det mandlige sikrede livets cykliske forløb. I gravudsmykningen afbildes der kun sjældent åbenlyse, seksuelle handlinger, graviditet, fødsel eller amning⁹, hvorimod det myldrer med mere diskrete symbolske antydninger af seksualitet og

frugtbarhed.¹⁰ Gæstebudsscenerne synes "at gengive den ideelle fest med gravejeren og hans hustru som hovedpersoner, men de er så tyngede af symboler, der alle peger i samme retning, at der ikke kan være meget tvivl om begivenhedens dybere mening."¹¹ Fstdeltagerne ses i perfekt stand i deres fineste tøj, siddende på måtter eller stole mange sammen, mens de drikker igennem og nyder hinandens selskab. De er alle i deres bedste alder, ofte med tunge parykker kronet af salvekegler, med lotusblomster i hænderne, i håret, om halsen eller under næsen,¹² mens de får skænket op af nøgne piger. *Menat*-halskæde og sistrum vinder også gradvis indpas i scenerne. Scenernes bredere sammenhæng fremgår ikke blot af de ledsagende tekster, men også af fremstillinger af den afdøde ved siden af, hvor han/hun siges at "tilbringe en skøn dag" (*irt hrw nfr*).¹³

De tre betegnelser for "det kvindelige element"

I denne artikel vil jeg forsøge at demonstrere, hvordan en variation i ordvalget i de ledsagende tekster, sammenholdt med nogle detaljer i billederne, kan understøtte tanken om, at det kvindelige element var uundværligt i genfødselsforestillingerne. Et nærtudium af ordvalget i to af de mest kendte thebanske grave giver påfaldende resultater. Det drejer sig om valget mellem to ord, der begge betyder

6 Gay Robins, 'Meals for the dead: the image of the deceased seated before a table of offerings in ancient Egyptian art', i Catherine M. Draycott og Maria Stamatopoulou (red.), *Dining and Death: Interdisciplinary Perspectives on the "Funerary Banquet" in Ancient Art, Burial and Belief*, Harrington 2016, s. 202. Se også Friederike Kampp-Seyfried, 'Overcoming death – the private tombs of Thebes', i Regine Schulz og Matthias Seidel (red.), *Egypt: The World of the Pharaohs*, Köln 1998, s. 249-263, især s. 250.

7 Melinda Hartwig, *Tomb Painting and Identity in Ancient Thebes, 1419-1372 BCE*, Turnhout 2004, s. 87.

8 Hartwig, *Tomb Painting*, s. 94; se også Christiane Desroches-Noblecourt, '"Concubines du mort" et mères de famille au Moyen Empire: à propos d'une supplique pour une naissance', *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 53, 1953, s. 7-47.

9 Amning afbildes undertiden, når gravejerens hustru er kgl. amme, dvs. hvis det er et erhverv, men ikke i en mor-barn-sammenhæng.

10 Gay Robins, 'Some images of women in New Kingdom art and literature', i Barbara S. Lesko (red.), *Women's Earliest Records: from Ancient Egypt and Western Asia: Proceedings of the Conference on Women in the Ancient Near East*, Brown University, Providence, Rhode Island, November 5-7, 1987, Atlanta, Ga. 1989, s. 109.

11 Lise Manniche, *Sexual Life in Ancient Egypt*, London 1987, s. 29-30, 40-41.

12 Lise Manniche, 'Reflections on the banquet scene', i Roland Tefnin (red.), *La peinture égyptienne ancienne: un monde de signes à préserver: Actes du Colloque International de Bruxelles, avril 1994, Bruxelles 1997*, s. 29-36, især s. 29-30.

13 Se Robins, 'Meals for the dead', s. 111-127; Hartwig, *Tomb Painting*, s. 86-103; Lise Manniche, 'The so-called scenes of daily life in the private tombs of the Eighteenth Dynasty: an overview', i Strudwick og Taylor (red.), *The Theban Necropolis*; Aidan Dodson og Salima Ikram, *The Tomb in Ancient Egypt: Royal and Private Sepulchres from the Early Dynastic Period to the Romans*, Cairo 2008, s. 80-81.

“hustru”: *hmt* og *snt*.¹⁴ Det sidstnævnte bruges sideløbende til at betegne “søster”. Begge følges de i indskrifterne af pronominet *f* “hans”, hvilket henviser til gravens ejer og kvindens ægtemand. Gravejerens mor er også relevant i denne sammenhæng. Hun beskrives med ordet *mwt* “mor”.

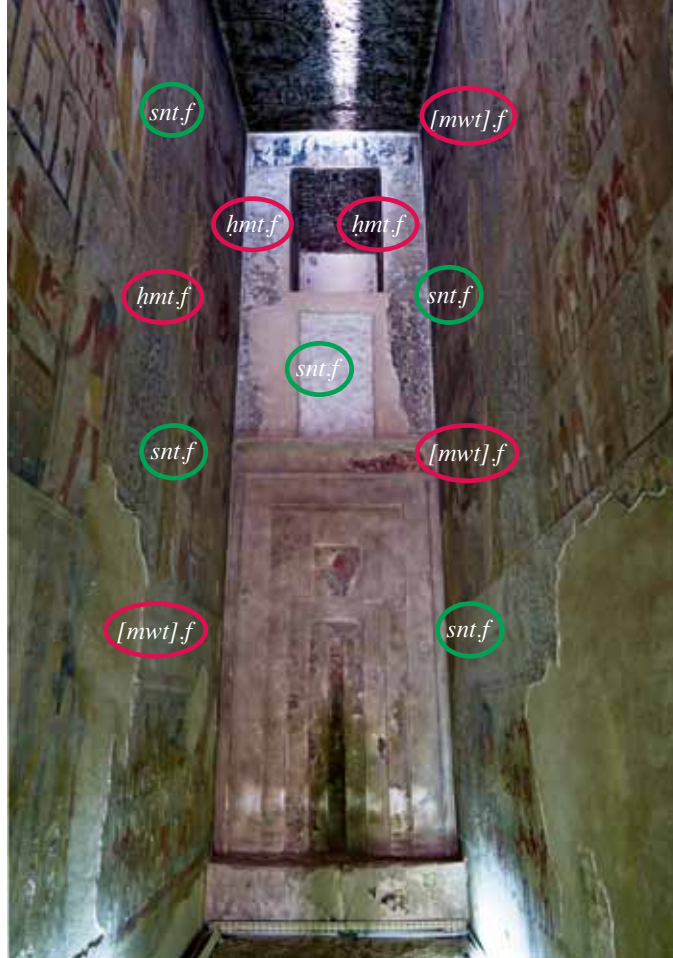
Jeg vil koncentrere mig om et par scener i to af de velkendte grave fra 18. dynasti, der tilhørte henholdsvis Rekhmira (TT 100) og Ramose (TT 55). Mit udgangspunkt er, 1) at *hmt* sammen med *mwt* (“mor”) som regel identificerede det kvindelige element i graven; 2) at *snt* havde mindre at gøre med det symbolske feminine element og mere med en øget anerkendelse af hustruen som “hans søster”, som hans bedre halvdel og medejer af graven;¹⁵ 3) at rollen for *šmꜣt* (en betegnelse for en kvindelig sanger/musiker) sammen med andre musikere og dansere var at påkalde og tiltrække det guddommelige, og ganske særligt gudinden Hathor.

Hvor det i det tidlige 18. dynasti ser ud som om, at der blev lagt mere vægt på Osiris-symbolikken, tager solsymbolikken gradvis til, især i ramessidetiden. At dømme efter eksempler fra Gamle Rige synes der at være en forbindelse på den ene side mellem kulten af Osiris og mangel på kvindelig tilstedeværelse og på den anden side kulten af Ra og en stigende interesse for afbildninger af hustru og familie i gravmonumenterne.¹⁶ I Osiris-kulten var

14 Selv om *hmt* forekommer gennem hele det Nye Rige, øges hyppigheden af *snt* dog fra og med Hatshepsut og Tuthmosis III, og det er ubetinget det hyppigste udtryk for “hans hustru” fra Tuthmosis IV og derefter. Mere specifikt kan man observere, at *snt* udelukkende bruges i Amarna, og at *hmt* kører videre og tager til under Ramesses II og muligvis også Ramesses III. De to forskellige måder at omtale sin hustru på kan have rod i, at det drejer sig om at skelne mellem flere koner, men der er også talrige eksempler på begge findes i samme monument, og endda i den samme tråd af titler.

15 Se Jean Revez “The metaphorical use of the kinship term *sn* “brother””, *Journal of the American Research Center in Egypt* 40, 2003, s. 123-131. For at forstå betydningen af *snt* som en ny måde at omtale gravejerens hustru på kan man også støtte sig til antropologisk teori. Se f. eks. Sherry B. Ortner og Harriet Whitehead (red.), *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, Cambridge; New York; Victoria 1992, s. 23.

16 Ann Macy Roth, “The absent spouse: Patterns and taboos in Egyptian tomb decoration”, *Journal of the American Research Center in Egypt* 36, 1999, 37-53, især s. 38-41.

der tilsyneladende primært behov for kvinder som et “redskab”, dvs. det kvindelige element blev understreget for at stimulere og lette den vigtige transformation til livet i det hinsides.¹⁷ Hustruen, eller moderen, associeres således med Isis og betegnes med ordene *hmt* eller *mwt* som det kvindelige element i scenen. Dette kunne også forklare, hvorfor moderen har en så vigtig rolle i nogle af gravene fra det tidlige 18. dynasti. I solkulten var det primært guderne, der stimulerede og muliggjorde den dødes forvandling. I den senere del af det 18. dynasti og i ramessidetiden ser vi derimod, at hustruen oftere er *snt*, og at hun selv ønsker en forvandling.

Det kvindelige udtrykt i Rekhmiras grav

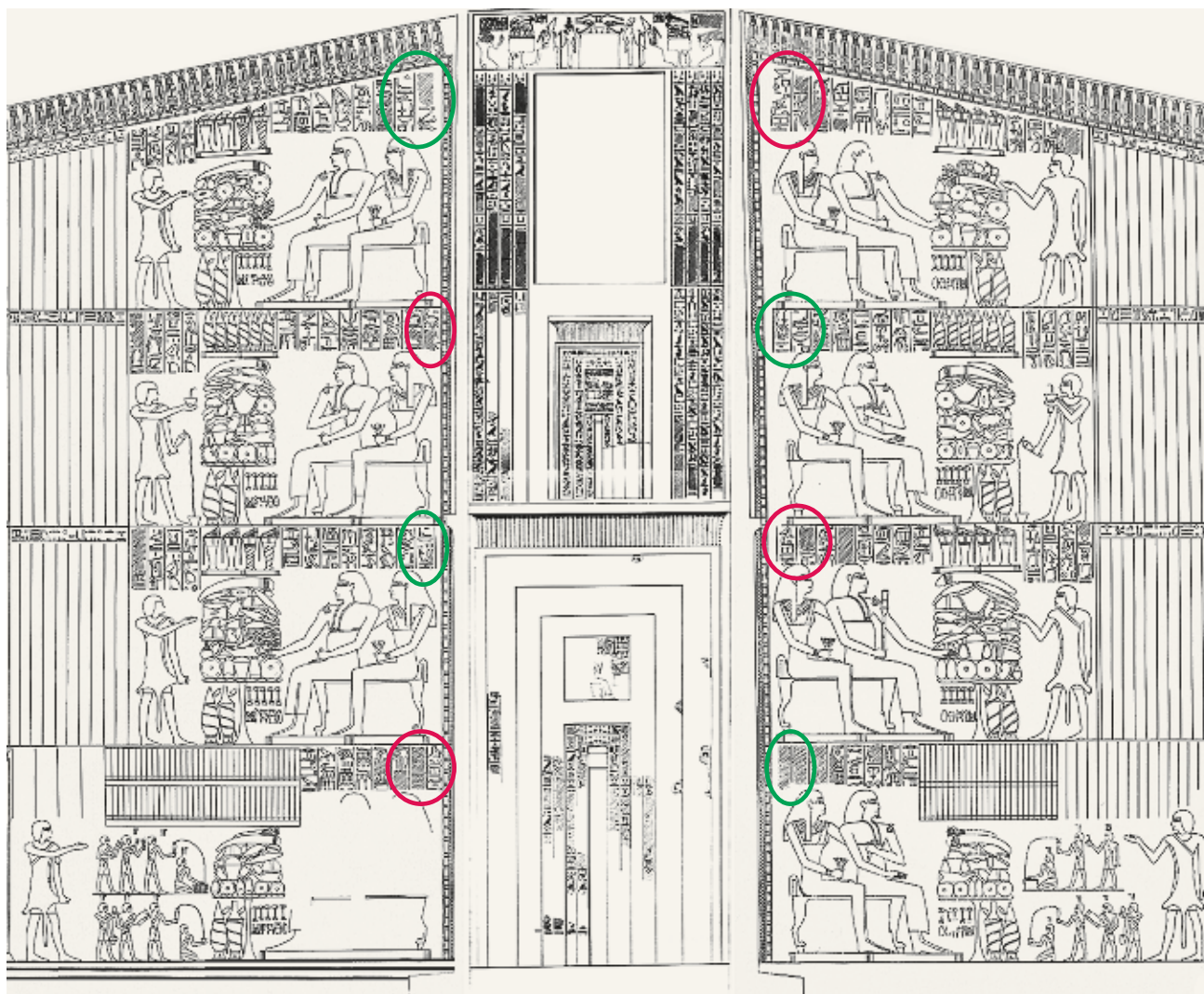
Grav TT 100 i Qurna på vestbredden af Luxor tilhører Rekhmira, der var borgmester og vesir under Tuthmosis III og Amenhotep II.¹⁸ Den består af en forgård og, hugget ind i klippen, en tværhal og en

Fig. 1 TT 100. Bagvæggen med statueniche og skindøre og de tilstødende scener på sidevæggene. Foto LM.

Fig. 2 TT 100. Tegning af den inderste del af graven med sidevæggene foldet ud. Skindøren i Louvre er indsat i det firkantede felt i midten. Fra Davies, *Rekh-mi-re*, pl. 34-35.

17 Jeg vælger som regel udtrykket transformation frem for det mere gængse “genfødsel”, som bringer for mange associationer til kristendom og hinduisme.

18 Se Norman de Garis Davies, *The Tomb of Rekh-mi-re at Thebes I-II*, New York 1943.

lang gang med en statueniche og to skindøre over hinanden inderst inde, hvor loftet skråner op til en usædvanlig højde [fig. 1].

Bagvæggen

Bagvæggen af den lange gang, der her ligger mod nord i stedet for som ideelt mod vest, med statueniche og skindøre (kun den største for neden er endnu intakt) udgør gravens fokus og markerer grænsen mellem de levendes rige og de dødes/de transformeredes (PM I², s. 214 (21)). Rekhmiras hustru, hans mor og sønner ser ud til at have en særlig rolle i netop denne del af graven [fig. 2].

Den dobbeltstatue, der oprindeligt stod i nichen, er gået tabt. På begge sider i selve nichen er der imidlertid billeder af Rekhmira og hans hustru siddende ved et offerbord med front mod indgangen og deres søn, der ofrer til dem. Til venstre omtales hustruen således: “Hans hustru (*hmt*), husets frue, Merit”. Til

højre er hun “hans hustru (*hmt*), husets frue, Merit, retfærdiggjort for den store gud.” Rekhmira og hustru er også afbildet på den øverste skindør, der nu befinder sig i Louvre (C 74 – den er af granit og blev fundet liggende på jorden i 1840’rne). Her sidder de begge bag et offerbord, vendt mod højre. Hustruen omfavner sin mand med den ene hånd og holder en lotus med den anden. Hun er “hans hustru (*snt*), husets frue, “kongeligt smykke” (*hkrt nsw*), Merit, retfærdiggjort.”

Fremstillingerne i nichen, især med brugen af ordet *hmt*, havde tydeligvis en særlig funktion med henblik på statuen, der var af altafgørende betydning for øjeblikket for den afdødes *egentlige transformation*. På panelet på skindøren var Rekhmira og Merit derimod primært til stede i rollen som gravejere og genstand for anekulten, der skulle sikre deres *fortsatte eksistens*, når den først var opnået. Det betyder at scenen i nichen fungerede ved sin egen

Fig. 3 TT 100. Gravejerparret modtager sistrer og *menat* af "døtre". Foto LM.

blotte tilstedeværelse, hvorimod panelet i skindøren krævede kultisk assistance.

Sidevæggene

De scener, der umiddelbart støder op til bagvæggen, rummer alle fremstillinger af Rekhmira med hans hustru eller mor. I alle scenerne på den inderste del af den venstre væg (PM I², s. 212 (16)) sidder Rekhmira og hans hustru eller mor bag et offerbord med front mod indgangen, mens deres sønner udfører ritualer foran dem. Billederne af Rekhmira varierer lidt, hvorimod hans kvindelige ledsager sidder stort set på samme måde med højre arm om Rekhmira og en lotusblomst i venstre hånd. Kvinderne beskrives således (nedefra og op):

“[Hans mor (*mwt*)...] Bet, retfærdiggjort”
 “Hans hustru (*snt*) husets frue, Merit, retfærdiggjort”
 “Hans hustru (*hmt*), husets frue, [Merit, retfærdiggjort]”
 “Hans elskede hustru (*snt*), “kongeligt smykke”, husets frue [Merit], retfærdiggjort”

Alle scener på den modsatte, højre væg modsvarer den netop beskrevne, men spejlvendt med følgende tekst (nedefra og op):

“[Hans hustru (*snt*)...] Merit...”
 “[Hans elskede mor (*mwt*)], husets frue, Bet, retfærdiggjort”
 “Hans elskede hustru (*snt*), husets frue, “kongeligt smykke”, [Merit] retfærdiggjort”
 “Hans [elskede mor (*mwt*)], “kongeligt smykke”, husets frue, Bet, retfærdiggjort”

Fig. 4 TT 100. “Til din ka! Måtte du tilbringe en skøn dag!” Rekhmiras mor beskænkes. Foto LM.

Disse scener er interessante, for det ser ud som om der er et mønster i valget af hvem af hustru og mor, der er afbildet hvor, og hvilken slægtsskabsbetegnelse, der anvendes om dem. Trods skader på og rekonstruktion af nogle af serierne af titler synes de at veksle, således at hustruen i én scene er *snt*, mens hun er *hmt*, eller moderen er *mwt*, i scenen ved siden af. Det vil sige, at hustruen aldrig betegnes som *hmt* ved siden af en scene, hvor moderen er *mwt*.

I det øverste register i den midterste del af den højre væg i den lange gang (PM I², s. 213 (18)) [fig. 3] sidder Rekhmira og hustru ved et offerbord og modtager sistrum og *menat* fra fire døtre eller slægtninge, der spiller rollen som døtre: to småpiger med sidelok og to unge kvinder, fulgt af fire registre med kvindelige gæster og musikere. Hustruen lægger armen om sin mand og holder en lotusblomst i højre hånd. Hun er “hans yndlingshustru, som han bor sammen med (*snt.f hn.f mrt ib.f*)” og “fruen i hans hus, [Merit], retfærdiggjort.”

Døtrene har ingen slægtsskabsbetegnelse, men teksten over scenen lyder: “De taler for at vise deres respekt for borgmesteren: Priset være du af Ras datter (= Hathor). Elsket være du. Måtte hun lægge sin beskyttelse om dig hver dag, mens hun omfavner din krop. Dine skuldre berører hendes person, mens hun lægger sine arme om din hals, at du kan nyde en perfekt livstid på jorden knyttet til liv, lykke og sundhed.”

Blandt gæsterne i det tredje register betjenes Rekhmiras mor ved et offerbord med front mod ægtepar-

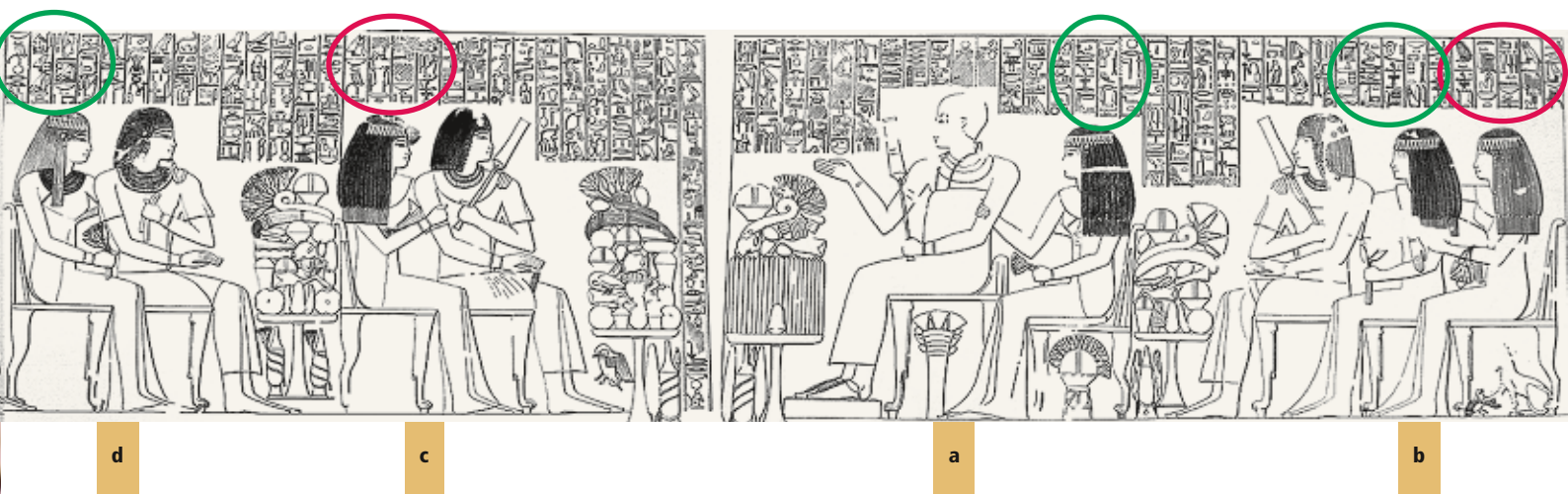

Fig. 5 TT. 55.
Hele det nederste
register til venstre
for indgangen
(sydvæggen). Fra
Davies, *Ramose*,
pl. 8 og 12.

ret af en pige [fig. 4]. Moren identificeres som “hans elskede mor (*mwt*), ‘kongeligt smykke’, Bet, retfærdiggjort.” Hele denne “gæstebudsscene” varsler en ny symbolik. Ikke blot kaldes hustruen *snt* og moderen *mwt*, men “døtrene” påkalder med deres instrumenter Hathors opmærksomhed. Sistrum og menat er raslende redskaber, der anvendes til at “tilfredsstille” guderne og dermed også stimulere den evige livscyklus.¹⁹

Det kvindelige udtrykt i Ramoses grav

Ramose var en af Rekhmiras efterfølgere som borgmester og vesir under Amenhotep III og IV, og hans grav (TT 55) ligger i samme område, om end længere nede ad klippen og med bagvæggen mere præcist orienteret mod vest.²⁰ Den er også T-formet, men med en meget rummelig søjlehal, som er den eneste, der opnåede at blive udsmykket. Korridoren har dog også søjler og bagvæggen markerede statuenicher.

I gæstebudsscenen på den sydlige indgangsvæg (PM I², p. 107-108 (4)) [fig. 5 a] ser vi Ramose og hans hustru Meritptah til højre ved et offerbord med ansigtet mod indgangen. Hun sidder på en lidt lavere stol og berører hans venstre arm med den ene hånd og holder en lotusblomst i den anden. Hun er: “Hans elskede hustru (*snt*), Amons sangerinde (*šmꜣyt*), husets frue Meritptah, retfærdiggjort hos den store gud, evigheds herre.” [fig. 6 se side 30] Bag ægteparret [fig. 5 b] sidder hun som datter sammen med sine forældre. Hun omfavner sin far med

den ene arm og har en lotusblomst i den anden. Hendes mor er i en tættere omfavelse med sin datter, for hendes arm når helt rundt om hendes hals og ned på hendes bryst, og med den anden har hun fat i hendes overarm. De er: “Hans bror, chef for guld- og sølvhusene, øverste bygmester, kongelig skriver... øverste kgl. forvalter, der leder fester for alle guderne i Memfis, Amenhotep, retfærdiggjort.” “Hans elskede yndlingsdatter, Amons sangerinde, husets frue, Meritptah, retfærdiggjort hos Osiris.” “Hendes mor, [Amons] sangerinde, husets frue, prist af de to landes frue, May, retfærdiggjort, ærværdig”

Til venstre, på den anden side af det samme offerbord, sidder Meritptahs forældre igen [fig. 5 c] sammen med Ramoses forældre og andre familiemedlemmer bag sig, alle med ryggen mod indgangen. Hendes mor omfavner sin mand med begge arme [fig. 7 se side 30]. Hun er “hans elskede hustru (*hmt*), [Amons] sangerinde... husets frue May, retfærdiggjort, ærværdig.” Ramoses forældre (hun med lotusblomst og omfavelse) [fig. 5 d] er “hans far, chef for Amons kvæg, chef for Amons to kornmagasiner, ... skriver Neby, retfærdiggjort hos den perfekte gud” og “Hans elskede hustru (*snt*), lovprist af Hathor, husets frue Ipuia, retfærdiggjort, ærværdig hos Osiris.”

I denne scene har Ramoses svigerforældre forrang frem for hans egne forældre og deler offerbord med ham. Ud fra titlerne at dømme står det klart, at Ramoses svigerfar, Amenhotep, også omtales som “hans bror”. Skønt det ikke kan udelukkes, at de var i familie med hinanden, og at Ramose dermed var sin hustrus onkel, virker det mere som om det er en talemåde – han er, eller agerer, som en bror. Det er af særlig betydning her at bemærke, at nogle af hustruerne i scenen omfavner deres mænd på gængs

19 Se Lise Manniche, ‘In the womb’, *The Bulletin of the Australian Centre for Egyptology* 17, 2006, s. 100.

20 Se Norman de Garis Davies, *The Tomb of the Vizier Ramose*, London 1941.

Fig. 6 TT 55. Meriptah og hendes titler (jf. fig. 5 a). Amon er udraderet. Foto LM.

Fig. 7 TT. 55. Ramoses svigerforældre (jf. fig. 5 c). Foto LM.

vis (dvs. med den ene hånd på deres skulder og den anden med en lotusblomst over skødet), men at der er nogen variation i den måde hvorpå Meriptah, og især hendes mor May, omfavner deres mænd/far/datter på, for May bruger begge arme for at omslutte sin datter og mand. Hvor Meriptah endvidere kaldes *snt*, når hun sidder med sin mand og *s3t.f* (hans datter), når hun sidder med sine forældre, så kaldes May *hmt*, når hun sidder alene med sin mand og *mwt*, når hun er med sin mand og datter. Alle de andre hustruer er *snt*.

Der ser faktisk ud til i hele graven at være en forbindelse mellem Meriptahs titler og dem, der bæres af de øvrige kvindelige familiemedlemmer, især mødrene. I scener, hvor moderen er hans eller hendes *mwt* eller hans *hmt*, beskrives hustruen som *snt*. Det modsatte synes også at være tilfældet: Når mo-

deren er *snt*, er hustruen *hmt*. I det nederste register i den nordlige del af søjlehallens østvæg (PM I², s. 110 (10) II) sidder Ramose og Meriptah for eksempel ved et offerbord, vendt mod højre og med Meriptahs forældre bag sig [fig. 8]. De modtager ofre fra en *sem*-præst, der står bag en offerliste. Meriptah sidder igen på en stol med lavere ben end hendes mands. Hun betegnes som “hans elskede hustru (*hmt*), kongeligt smykke, Amons sangerinde, husets frue Meriptah, retfærdiggjort hos den store gud.” Hendes mor er “hans elskede yndlingshustru (*snt*), [Amons] sangerinde May, retfærdiggjort hos Osiris. Meriptah omfavner ikke sin mand på sædvanlig vis, men tager snarere fat i hans overarm med sin venstre hånd og løfter den anden i en tilbedende gestus (eller kærtegner sin mands skulder). Selv om hun sidder i en understøttende stilling, antyder hendes løftede arm en aktivitet. Hun er her hans *hmt*. Hendes mor May omfavner derimod sin mand som sædvanlig og hun er hans *snt*.

I den midterste del af det øverste register på den nordlige del af østvæggen (PM I² s. 109-110 (9) I) sidder Ramose med hustruen stående bag sig vendt mod højre, mens tre “døtre” udfører ritualer foran dem [fig. 9]. Hustruen beskrives som “hans elskede hustru (*snt*), kongeligt smykke, [Amons] sangerinde Meriptah, retfærdiggjort.” Meriptah lægger venstre arm på sin mands skulder, mens hun tager fat i hans højre overarm med højre hånd. Hun er hans *snt*, hans støtte. Foran parret står de to unge kvinder med deres sistre i den ene hånd og en stav i den anden, mens den tredje rækker en *menat* frem til parret, som Ramose tager i mod. Dermed interagerer han med de reciterende kvinder. Ovenover står ordlyden (med hieroglyfferne skrevet korrekt vendt mod venstre ligesom kvinderne, men med tekstkolonnerne i uventet omvendt rækkefølge fra højre mod venstre som for at indikere, at ordene strømmer mod gravejerparret:

“Herren over de To Landes troners sistre og *menat*’er. Modtag dem anbragt foran din næse! Din herre Amon priser dig, mens du varer i millioner (af år) på hans domæne. Han har etableret liv for dig, efter at han fornyede luften til din næse. Måtte du bestå som himlen. Måtte du vare, leve, gentage år som vandets år. Du skal lutres sammen med din ka som oversvømmelsen (Hapi) og komme frem som Osiris. Horisontguderne skal slutte sig til dig. Du skal aldrig forgå.” “At recitere (for) borgmester og vesir Ramose, retfærdiggjort. Til din ka, Amon-Ra.

Fig. 8 TT 55. Ramose med sin hustru (til højre) og sine svigerforældre. Fra Davies, *Ramose* pl. XIX.

Med deres instrumenter spiller de tre unge kvinder rollen som Hathor. Ved at fremsige deres replikker ville de tiltrække gudernes opmærksomhed. Deres opgave var at stimulere og hjælpe fornyelsen og transformationen af den afdøde og hans ka. Som det yderligere fremgår af teksten, ville Ramose og Meritptah ved at snuse til Amon-Ras menat'er og sistrer, som kvinderne aktiverer, få adgang til det guddommelige rige for altid. Meritptah spiller altså her en rolle, der er parallel med Ramoses, hvilket understøttes af hendes betegnelse som *snt*. I modsætning til denne betegnelse finder vi som set ovenfor særligt titlen som *hmt* ved gravens kultiske fokus-punkter eller grænsezoner, hvor den indikerer en selvstændig, komplementær rolle som kvindelig tilstedeværelse.

Opsummering

I Nye Riges privatgrave foregår forvandlingen til en tilværelse i det hinsides gennem grænsezoner og ved overgange markeret i forskellige niveauer i selve gravkomplekset, primært ved en statue, en statue-niche og en skindør. Disse fysiske grænser blev sandsynligvis aktiveret af tilstedeværelse af "det kvindelige element". Scener, der rummer dette, kunne fungere ved egen kraft, i og med at de var *magisk aktive* billeder, mens scener uden det kvindelige element var *passive* billeder, der skulle sættes i gang enten af billeder ved siden af, eller ved en kultisk handling i selve graven. Det kan derfor ikke være et tilfælde, at hustruen eller moderen specifikt i rollen som *hmt* eller *mwt* ofte befinder sig i eller tæt på disse vigtige grænsezoner i graven.

I denne artikel har jeg således foreslået, at *hmt* og *mwt* udtrykker det feminine element i graven.

Fig. 9 TT 55. Ramose og hans hustru får overrakt sistrer og menat. Foto LM.

Snt havde mindre at gøre med den symbolske betydning af det kvindelige element og mere med en øget anerkendelse af hustruen som gravejerens "søster", som hans bedre halvdel og medejer af graven.

I løbet af det 18. dynasti, og især efter Amarna-tiden, gik vejen til livet i det hinsides først og fremmest via guderne. Samtidig med at *hmt* stadig anvendes i ramessidetiden, foregik der en omfattende ændring i gravens funktion fra døde-kult til død-temmel med større fokus på et direkte samkvem med guderne og de redskaber, der anvendes til at nå frem til livet i det hinsides. Vekslingen mellem *hmt* og *snt* kan ses som et symptom på dette mønster. Vi begynder således at se ægtemand og hustru, både alene og sammen, mens de udfører ritualer fra Dødebogen, der skulle hjælpe de afdøde til at nå underverdenen. Som en del af dette vinder titlen *šm'yt* ("sangerinde") ligesom musikere og dansere med deres *menat* og sistrer frem. Deres rolle var at tiltrække sig gudernes opmærksomhed og tilfredsstille dem og dermed skaffe gravejerne del i efterlivet. Det ser ud som om det i ramessidetiden blev Hathor, og ikke gravejerens hustru eller mor som sådan, der varetog rollen som det vigtige, kvindelige element.

Det er vigtigt at understrege, at der ikke blot forelå en enkelt strategi for at nå det evige liv, og at den kreative rolle ikke alene var knyttet til det mandlige køn. Der var forskellige veje at gå: ud over at benytte den traditionelle spænding i dualismen mellem mand og hustru var der også indbygget en stærk symbolik i forholdet mellem far og søn, far og datter, mor og søn og mor og datter, som kunne bringes i spil ved at understrege generationernes gang i den evige cyklus.

Fællesbade i Ægypten

Lise Manniche

Da arkæologer fra det franske, arkæologiske institut i Cairo (IFAO) i 2003 stødte på badeanlæg i ruinerne af byen Taposiris Magna vest for Alexandria, blev det begyndelsen til en helt ny og omfattende nichedisciplin i ægyptologien. De arkitektoniske rester var tydeligvis inspireret af lignende anlæg i den hellenske verden, hvor de kendes tilbage i det 5. årh. f.Kr., og for at forstå dem er det nødvendigt at se på badekulturen både i hele det østlige Middelhav og på den arabiske halvø og at studere alle eksisterende bygninger, billeder og tekster. Til det formål blev der afholdt en interdisciplinær konference i Alexandria i 2006, og et forskningsprogram med navnet “Balnéaire” (fransk for badested) blev sat i værk af Marie-France Boussac, Thibaud Fournet og Bérengère Redon med støtte af IFAO.¹ En yderligere konference fandt sted i Cairo i 2010, og der er blevet fulgt op med publikationer af de mange bidrag.

1 Se indledningsvis Bérengère Redon, ‘Introduction. Rediscovering the bathing heritage of Egypt’, i Bérengère Redon (red.), *Collective Baths in Egypt II* (Études Urbaines 10), 2017, s. 1-12.

Forekomst i tid og sted

På ægyptisk grund er der indtil nu fundet ikke færre end 26 badeanstalter.² Størstedelen af dem ligger i Deltaet. Mange har fungeret over en længere periode, for der tydeligvis fortaget ændringer, tilføjelser og ikke mindst tekniske forbedringer. Over halvdelen af de kendte badeanlæg af græsk model i Middelhavsområdet befinder sig i Ægypten.

Tidmæssigt strækker badene sig fra begyndelsen af ptolemæisk tid og 3-400 år ind i romertiden. Efter Alexanders erobring af Ægypten i 332 f.Kr. havde de efterfølgende græske herskere ved navn Ptolemaios I-XIII og deres hoffolk tydeligvis behov for at bibeholde deres hjemlige, kollektive bademiljøer i den nye provins, og de fik bygget en række badeanlæg i forbindelse med nogle af de større templer. Inden da havde bade og afvaskninger været noget privat og intimt for ægypterne. Der er adskillige eksempler på VVS-installationer i huse og paladser fra faraonisk tid, hvor det især er "brusefliser" og faciliteter til opsamling eller afledning af spildevand, der har overlevet.³ At bade sammen har været ganske nyt for ægypterne, men de ser ud til at have taget skikken til sig – indtil et vist punkt.

Den græske model

I de græske badstuer⁴ skrubbede man sig først ren med kun lidt vand i en bygning med cirkulær grundplan (en *tholos*, eller rotunde), der var kantet med stensæder næsten hele vejen rundt. At der oftest var to sådanne rotunder sammen antyder, at

herrer og damer var adskilt. Det fremgår også af tekster på forskellige papyri. Derefter gik man videre til et andet rum med større kar, hvor man kunne slappe af i opvarmet vand. Her satte ægypterne dog en grænse for det kollektive: badekarrene er kun beregnet til en person ad gangen.⁵ Det har dog ikke været en hindring for socialt samvær, for der kunne stå flere kar i samme rum. Dette arrangement fungerede til ned i det 2. årh. f.Kr, hvor varmeteknikken udviklede sig hen imod de romerske bade.

De græske bade i Karnak

De badeanstalter, som den rejsende i Ægypten har bedst mulighed for at studere, er dem, der ligger foran Karnak-templet langs med muren til venstre for det nordlige pylontårn ved indgangen til templet. De er meget velbevarede, og der er faktisk to separate anlæg: et ptolemæisk og et romersk. De blev opdaget i 2009, da der blev foretaget en gennemgribende undersøgelse af hele kajanlægget foran pylonen og er senere blevet udgravet af Saleh el-Masikh [fig. 1].⁶ På det tidspunkt, hvor arbejdet gik i gang, var området dækket af beboelseshuse, og det har forårsaget ødelæggelser på bygningerne men også skånet fundamenterne og mange af de underjordiske installationer. Badeanstalterne blev bygget på et tidspunkt, hvor floden havde trukket sig længere mod vest, således at der dermed var frigtort plads til projektet på landstrimlen mellem templet og flodbredden, hvor der netop var beboelse i ptolemæertiden. At dømme efter potteskår i det, der senere blev bygget ovenpå, ser det ud til, at dette græsk inspirerede anlæg har fungeret indtil 150 f.Kr. [fig. 2]. Det er anlagt efter en velafprøvet plan, der er tilpasset brugernes behov, når de bevægede sig rundt for at nyde en stund væk fra arbejde og andre gøremål. Indgangen mod øst (ind mod

Fig. 1 De ptolemæiske bade og deres beliggenhed parallelt med den nordlige fløj af den første pylon i Karnak. De to rotunder ses nederst midt i billedet. Foto LM.

Fig. 2 Plan af Th. Fournet over de ptolemæiske bade i Karnak. Fra Boraik m.fl., 'Ptolemaic baths...' fig. 11.

2 Bérèngère Redon m. fl., Katalog over ægyptiske badeanlæg: kapitel IV i Bérèngère Redon (red.), *Collective Baths in Egypt II*, s. 385-540. Kort i Fournet og Redon, 'Bathing...', s. 127.

3 Aude Gräzer, 'Hygiène et sécurité dans l'habitat égyptien d'époque pharaonique', i Marie Françoise Boussac m.fl. (red.), *Le bain collectif en Égypte I* (Études Urbaines 7), 2009 s. 33-64.

4 Thibaud Fournet og Bérèngère Redon, 'Bathing in the shadow of the pyramids. Greek baths in Egypt. Back to an original model', i Redon (red.), *Collective Baths in Egypt II*, s. 99-138.

5 Samme s. 118.

6 Mansour Boraik m. fl., 'Ptolemaic baths in front of Karnak temples. Recent discoveries (Season 2009-2010)', *Cahiers de Karnak* 14, 2013, s. 47-77. Tak til Thibaud Fournet for at fremsende materiale til fig. 2, 8, 15, 16 og for tilladelse til at benytte det her.

Fig. 3 Badekar til én. Foto LM.

Fig. 4 De komfortable fodbade med delfinarm-læn. Selve fodbadet (de runde felter) er nu fyldt op med sand. Foto LM.

templet) giver adgang til en forhal (6) med yderligere to døre. Den ene fører til en garderobe og andre servicefunktioner, der ikke har efterladt sig fysiske spor (5). Fra den kommer man ind i den sydlige rotunde (1), et rundt værelse ca. 3,60 m i diameter kranset af 16 fodbadekar med sæder, hvor man foretog den første, obligatoriske afvaskning. Fra hal (6) er der over en tærskel af sten og et stykke gulv med udsmykning af striber i forskellige farver adgang til den nordlige rotunde (2) i samme mål. Også her er der plads til 16 personer ad gangen. Fra begge rum fører en åbning ind til en bred gang (3), hvorfra man kan gå videre til et rum (4) med mosaikgulv og et badekar hugget ud af en enkelt blok sandsten [fig. 3]. Dette rum er nu ret ødelagt, men her har der stået flere badekar.

Anlægget har et anstrøg af luksus over sig med arm-lænene på sæderne af form som delfiner [fig. 4]. Væggene har rester af bemalet udsmykning i rødt, sort og hvidt, og gulvene er omhyggeligt lagt i mosaik. I den sydlige rotunde har det en bred kant af hvide kalkstensskærver sat i rød mørtel og indeni brogede småsten. Den nordlige rotundes gulv er også smykket i mosaik i hvidt og rødt. I midten ses en roset med to delfiner og to tilapiafisk omkring. De har hovederne vendt mod midten og er anbragt symmetrisk langs akse fra indgangen mod øst.

Fra rum (3) er der også adgang til anlæggets velbevarede fyrrum med vandbeholder og varmeanlæg (under 3-tallet på planen) [fig. 5]. Det var på Sicilien og i Grækenland, at de første opvarmede bade dukkede op i det 4. – 3. årh. f.Kr. I Ægypten er klimaet godt nok varmere, men det kan stadig være bitterligt koldt om vinteren, selv på et sted som Karnak, og et koldt karbad er næppe nogen fornøjelse. I Karnak blev der tændt op mere end to meter under gulvet i et ovalt opadskrånende brændefyr på 2½-3 meter i diameter bygget op af mursten og stadig bevaret i indtil 2 meters højde. Sandstensfliserne på ovns gulv er utvivlsomt en del af den oprindelige brolægning foran pylonen. Der har også været mindst én skorsten til at give træk, men der er ikke meget tilbage. Mod vest var der en stor luge til at fyre gennem. To store bassiner til distribution (A) [fig. 6] og opbevaring (B) [fig. 7] rummede vandforsyningen, forbundet af terrakottarør, der er riflede på indersiden. Vandet blev opvarmet i et stort metalkar anbragt oven på fyret (et lignende system er fundet på Sicilien og i Grækenland). Vandets vej til badekarret kan have været gennem et hævertsystem af blyledninger ("forbundne kar"), men det er der ingen græske paralleller til. I Karnak blev der fundet rester af tre murstenspiller til at støtte det tunge kar.

De romerske bade i Karnak

Det romerske anlæg, der blev bygget omkring 40 m nord for det græske og 20 m vest for pylonens facade, blev opdaget i 2012 [fig. 8].⁷ Det er dobbelt så

7 Mansour Bouriak og Salah el-Masekh, 'A Roman bath at Karnak', *Ancient Egypt* 12/6, juni/juli 2012, s. 34-49 (god beskrivelse og instruktive fotografier også af det ptolemæiske badeanlæg); Mansour Boraik, Saleh el-Masikh m.fl., 'The Roman baths at Karnak. Between river and temples', i Redon (red.), *Collective Baths in Egypt II*, s. 221-266.

Fig. 5 Fyrretummet i de ptolemæiske bade er nu dækket af sand, men man kan lige skimte et af hvælvene. Foto LM.

Fig. 6 Cisterne A på planen beregnet til distribution af vand. Foto LM.

Fig. 7 Cisterne B på planen til opbevaring af vandet. Foto LM.

stort som det græske og blev anlagt en gang i det 2. årh. e.Kr. Det undergik fem ombygninger i løbet af de næste 200 år, hvor nye teknikker medførte nye badevaner. Nu er de runde afvaskningsrum med sæder og fodbade sløjfet og erstattet af lokaler med høje krukker, som man kunne hælde vandet ud af. Til gengæld er der nu kommet flere badekar, en mere effektiv opvarmningsteknik og, i et separat rum, latriner. Hele badeanlægget måler 37 x 39 meter med alt fra fundamenter til loftshvælv bygget af soltørrede lersten og brændte mursten med enkelte arkitektoniske detaljer af sten. Grundplanen er, i sin sidste form, symmetrisk og, som sin forgænger, orienteret øst-vest med indgangen mod øst fra den smalle vej, der løb videre mod nord fra templets facade [fig. 9, se side 36]. Herfra kommer man ind en vestibule med en søjlegang med 2 x 3 røde og sorte

Fig. 8 Plan af Th. Fournet over de romerske bade i Karnak. Fra Boraik, m.fl., 'The Roman baths...', fig. 25.

søjler på hver side af en gård. Begge har gulv af sandstensfliser. Mod vest fører fire døre gennem en isolerende mur på hele 1,20 meters bredde ind til den opvarmede afdeling (i det følgende er indsat de latinske rumbetegnelser, der kendes fra badene i Rom (*termer*). Bygmestrene havde i øvrigt været kreative med deres materiale: i anlægget blev fundet en skindør af rød granit, der i det 18. dynasti havde prydet vesiren Users grav på den anden side af floden .

Syd og nord for vestibulen (*atrium*) (1) er der anlagt hævede terrasser mod gaden, og indenfor på hver side en garderobe (*apodyterium*) (8) (28) med enkelt søjle hver og pudsede vægge, der først var malet røde, derefter hvide og til slut noget helt tredje. En opmuret, pudset bæk mod øst antyder, at dette

Fig. 9 De romerske bade i Karnak. Til venstre ses indgangen til vestibulen (1) med rester af søjlerne og forrest i billedet rum (28), der fungerede som den nordlige garderobe. Den runde brønd stammer fra en senere ombygning.. Bemærk de velbevarede gulve. Foto LM.

Fig. 10 Koldt-vandsbassinet i det sydlige *frigidarium* (10). I væggen til højre er der nederst et hul til afløb (usynligt i skyggen). Foto LM.

Fig. 11 Varmt-vandsbassinet i det sydlige *caldarium* (12). Foto LM.

måske også fungerede som samtalerum? En brønd i det sydlige rum angiver en eller anden VVS-installation. Nord for gården (2) kommer man ind i *frigidarium* med på hver side et 1.20 meter dybt koldt-vandsbassin (*loutron*) på 5 x 6 meter (det nordlige er lidt mindre end det sydlige) (10) (30) [fig.10] og trin ned. Det er kantet af en 38 cm høj rampe beregnet til at sidde på. Rummene var udsmykket i rødt, sort, hvidt og blå med tynde sorte, vandrette linjer for at give det indtryk af en mur af sten. Gulvet i begge bassiner er af rullesten lagt i mørtel, og der blev fundet flere vandrør her.

Bag gården og den tykke mur ligger varmtvandsafdelingen (4) (*tepidarium*) med kalkstensfliser på gulvet. De store rum (12) og (32) (*caldarium*) havde alle bassiner (*alveus*) mod tre sider i forskellig størrelse, nogle halvcirkelformede med trapper ned og bænke omkring [fig.11]. I rum (12) er bassinet 1,28 cm dybt. Det varme vand kom gennem et rør sat 1,25 m over gulvet, og afløbet sidder nedenfor. I den vestlige del blev der på et senere tidspunkt anbragt to pudsede murstensbadekar. De står endnu tættere på brændefyret, hvilket ville have givet et meget varmt bad. Varmtvandsbassinet mod nord ligger også ganske tæt på fyret med varmere vand til følge. Det har kun et enkelt, individuelt badekar. Direkte over fyret var der indrettet en slags sauna (5) (*laconicum*) med et enkelt badekar og (formodentlig) et vandbassin (*labrum*) anbragt på en piedestal lavet af en søjletrømler.

I det nordvestlige hjørne lå en rund, hyppigt repareret cisterne til at opsamle vand (43), en tank (42) og resterne af et vandtårn (41). Vandet blev utvivlsomt løftet op i tårnet med et vandhjul (*sakia*). Der var indrettet et meget effektivt kloakeringssystem, der ledte spildevandet ned mod floden.

Længst mod vest ligger fyrrummene (*praefurnium*) [fig.12] med tre rum med hver sin ovn (13) (33) (5), der opvarmede vandet i metalkar (*testudo*) og gav varme til hele centralvarmeanlægget (*hypocaustum*) med dets system af rør og luftkanaler med

Fig. 12 Overblik over fyrrummet i de romerske bade set fra øst. Foto LM.

Fig. 13 De to fodbade fra et mindre ptolemæisk baderum under det romerske anlæg (49). Den lille vandflaske giver størrelsesforholdet. Foto LM.

nu sortsværtede spjæld og skorsten i murene for at give træk. Vandet løb videre til badekarrene gennem rør af metal. De førte fra brændefyret ind under gulvet i *caldaria* og *laconicum* og videre under *tepidarium*. De to sideovne blev på et tidspunkt opgivet og blokeret, mens et omkring 3 meter højt hvælvet rum blev bygget til den midterste ovn, formodentlig for at rumme rigeligt brænde. Det er stadig godt bevaret. Uden for lå der et tykt lag slagger. Rummene ser ud til at have været åbne mod vest, hvor der ikke ellers er spor af beboelse.

I den nordlige del af anlægget er der fundet rester af latriner (39) med kloakering under sæderne med spildevand fra koldtvedsbassinet (30) og rindende vand foran til afvaskning. Sæderne manglede, men de har muligvis været af træ og fastgjort til væggen. I kloakrenden blev der fundet rester af glasarmbånd, hvilket kunne tyde på, at dette var damernes afdeling, med wc til herrer mod syd i rum (18), der er ganske ødelagt. 20-30 personer ad gangen kunne sidde og ordne verdenssituationen sammen (i det sydlige wc) eller hos damerne de hjemlige anliggender (i det nordlige).

Syd for den egentlige romerske badeanstalt, lige ved siden af herretoilettet, blev der på et lavere niveau fundet rester af to sæder fra et lille baderum (49) i den græske stil, måske et privat badeværelse på et tidspunkt, hvor området blev anvendt til beboelse.

[fig.13]. Nordvæggen udgjorde fundamentet til den senere romerske bygning.⁸ Den ptolemæiske og den romerske badeanstalt kan i en periode have overlappet og været i brug samtidig. Der har været prestige forbundet med at bruge den romerske, for her var der ny teknik i brug til at opvarme rummene og administrere vandet. I Karnak er der som nævnt tale om to adskilte anlæg, men andre steder i landet findes der hybride koncepter, der viser udviklingen inden for én og samme bygning.

8 Boraik m. fl., 'The Roman Baths', s. 231.

Fig. 14 Under sandet ligger badene i Taposiris Magna. Foto Kurt Hellemose.

Andre badeanstalter i Ægypten

På rejser med DÆS har vi ofte været på steder, der ligger fjernt fra alfarvej. Der kom grækerne og romerne før os, og derfor er vi også stødt på offentlige badeanlæg langt fra de kendte lokaliteter langs Nilen. Dette er en god lejlighed til at minde om hvad vi har set.

Taposiris

At franskmændene i årene omkring 2003 begyndte at (gen-)udgrave byen Taposiris Magna 45 km vest for Alexandria blev som sagt startskuddet til den nye forskning i badeanstalter på ægyptisk grund.⁹ En DÆS-gruppe besøgte stedet i 2008,¹⁰ og da var udgravningerne af badene dækket til igen [fig. 14]. De ligger ikke med udsigt mod Middelhavet, men på den sydlige skrænt af den klippelandtange, der skiller havet fra Mareotis-søen, hvor bydelen Plinthine med det frodige opland lå. Her var der adgang til Nilen og dermed mulighed for at opkræve told fra bådarten, så der har været en vis

9 Taposiris: Marie-Françoise Boussac m.fl., 'Les bains souterrains de Taposiris Magna et le bain de tradition hellénique en Égypte', i Boussac m. fl. (red.), *Le bain collectif en Égypte I*, s. 113-138, især s. 119-127.

10 Se *Papyrus* 28/2, 2008, s. 24-33.

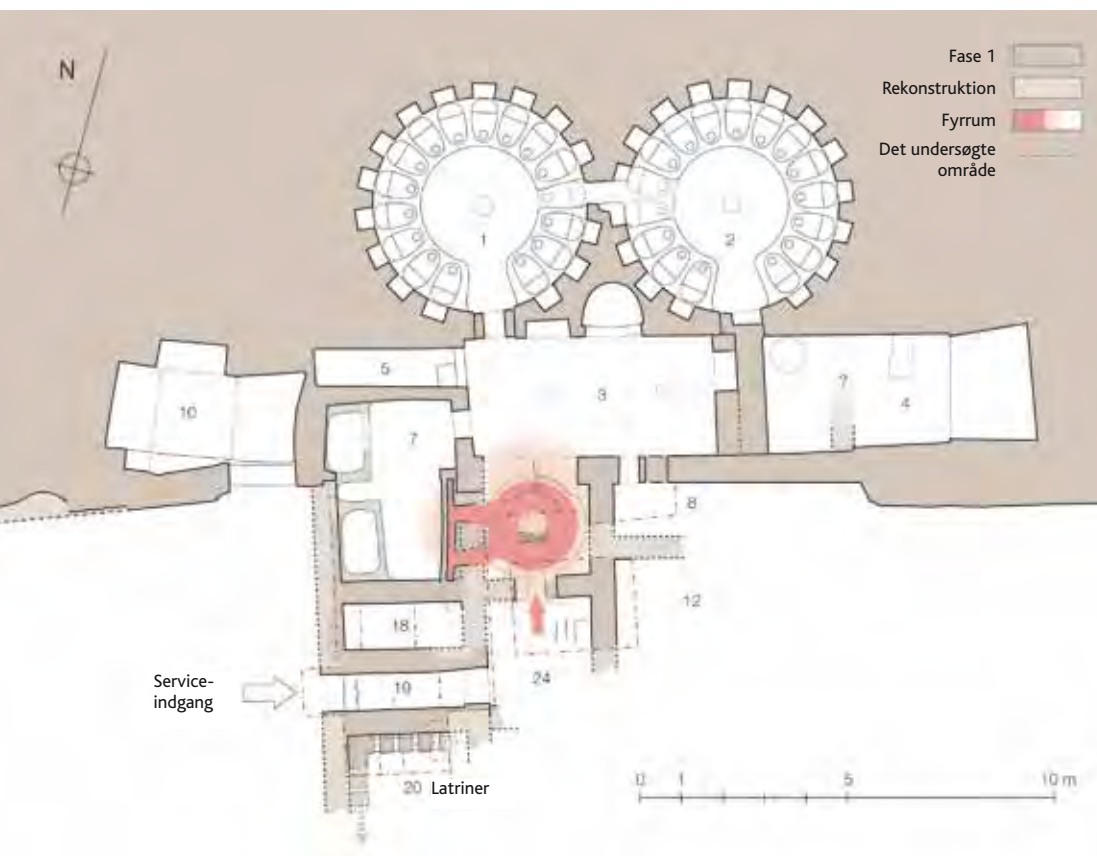

Fig. 15 Badeanstalten i Taposiris Magna i slutningen af 2. årh. f.Kr. Plan af Th. Fournet.

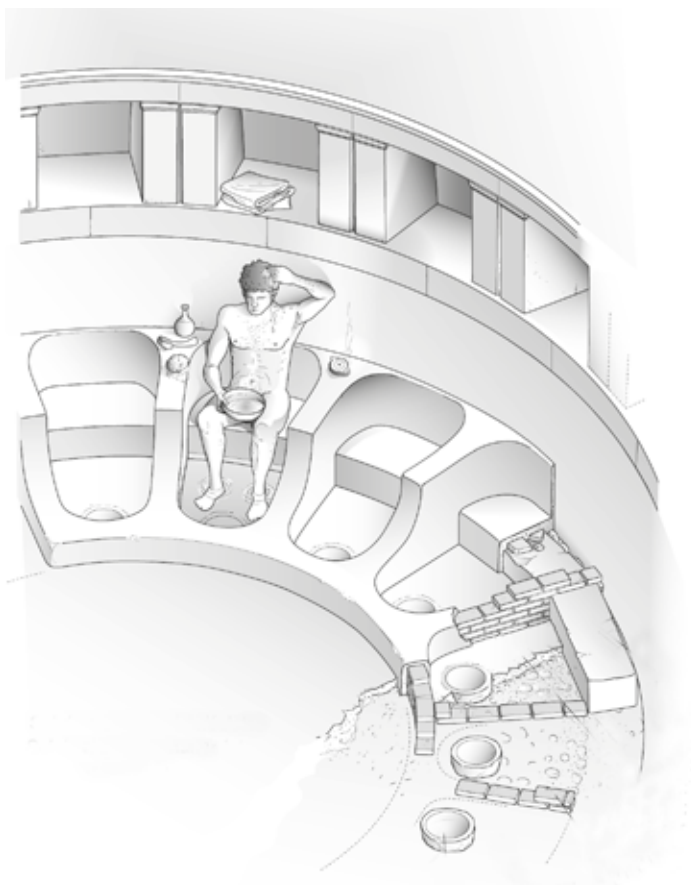

Fig. 16 Rekonstruktion af sæderne i en rotunde i Taposiris Magna. Fra Boussac m.fl., 'Les bains souterrains...', fig. 10 (tegning af Th. Fournet).

trafik og mange potentielle kunder til et bad. På toppen af højdedraget lå dels det store tempel til Osiris, dels en gravplads med et højt tårn, som er det der kendetegner stedet i dag. Badeanlægget, der ligger bare ti meter uden for templets sydport, er indrettet efter den græske model og stammer oprindelig fra engang i det 3. årh. f.Kr. Det er dermed lidt yngre end de tilsvarende i Karnak. Det er delvis hugget ind i klippen med underjordiske rum, der stadig er ganske velbevarede. Der blev bygget til og ændret en del, men her er en kort oversigt over de vigtigste elementer [fig. 15]. Gennem en indgangsvestibule (med garderobe?) (12) kommer man frem til et rum på tværs, der har klippen som væg på de tre sider (3). Den har lavt, hvælvet loft, og der har været kulør på væggene. I bagvæggen er der en halvcirkelformet niche med spor af et lille springvand. Fra rummet er der adgang til de to rotunder (1) (2), begge 5,15 m i diameter og delvis hugget ind i klippen med kuppelformet loft. Der var 16 pladser med sæder af tegl og fodbad [fig. 16]. Oven over hvert sæde er der meget praktisk en niche, hvor man kunne lægge sit hånd-

klæde. Et stort underjordisk "rum" (4) mod øst med begrænset adgang gennem loftet har utvivlsomt fungeret som vandcisterne (væggene har spor af vandfast puds), og mod vest har en dyb tank (5) haft tilløb gennem et rør fra en anden underjordisk tank (10). En hævet cisterne (9) kunne have fungeret som gennemløbsvandtank, men da den ikke er vandtæt, må den have haft et andet formål. Det firkantede rum (19) med indgang fra syd, der ligger på samme niveau som rotunderne, har både niche og bænke og har også været beregnet til en eller anden form for varmtvandsbehandling.

Der er tegn på underjordisk opvarmning ved vestmuren til sal (12), hvor der er hul igennem til rum (3) 1½ meter under gulvniveau. Her er der også fundet tykke lag af aske og brændte mursten, så det er fyrkælder. Dermed er badeanlægget i Taposiris blandt de mere sofistikerede, som ikke blot skulle tjene et hygiejnisk formål. Det var også et sted, hvor beboere og tilreisende kunne slappe af og nyde en vis luksuriøs livsstil i dette ægyptiske svar på en badeanstalt med opvarmede rum og varme bade, ikke blot i individuelle badekar men også (i hvert fald i kejsertiden) i et fælles varmtvandsbassin. Dette har gjort badet i Taposiris Magna til noget enestående. Måske har der ligget noget lignende i det fashionable og kosmopolitiske Alexandria?

Mons Claudianus og Mons Porphyrites

Selv om ørkenmiljøet er betydeligt renere end i Nildalen, har soldaterne, der var udstationeret i stenbrudene i den østlige ørken mellem Nilen og Rødehavet, også værdsat et godt bad.¹¹ Situationen var bare den, at de to vigtigste ingredienser: vand og brændsel ikke forekom i store mængder derude. I stenbrudene i Mons Claudianus blev der brudt den sort-hvidspættede granodiorit, der blev så populær til søjler i kejserens Rom i det 1. – 2. årh. e. Kr., og Mons Porphyrites leverede gennem de første 500 år af vor tidsregning den røde porfyr, hovedsagelig til eksport til Rom og Konstantinopel.¹² Utallige søjler blev først anvendt i templer i Rom og senere genbrugt i romerske kirker og moskeer i Istanbul. At blive begravet i en porfyrikiste var det ultimative, og 1100-tallets normanniske kejsere på Sicilien gik på rov i de romerske monumenter med samme formål. Mindre genstande som kar og urner er endt mange steder i Europa, ofte udskåret af knækkede søjler.

11 Bérangère Redon, 'L'armée et les bains en Égypte hellénistique et romaine', *BIFAO* 109, 2009, s. 407-450.

12 Om porfyr se Lise Manniche, 'Ægyptisk porfyr til romerske kejsere', *Papyrus* 33/2, 2013, s. 22-37.

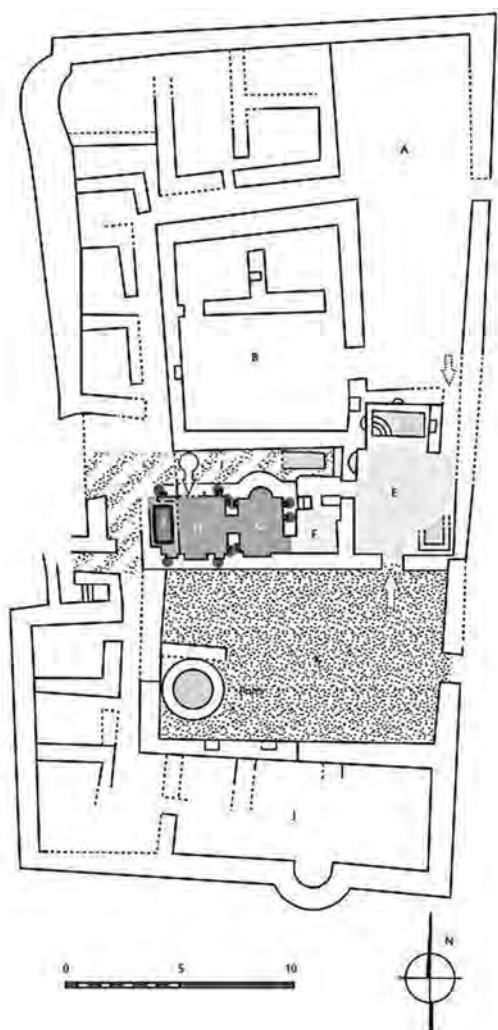

Fig. 17 Plan over badstuen i Mons Claudianus. Fra Redon i *BIFAO* 109, 2009, fig. 11.

Fig. 18 Cisternen i Mons Claudianus. Foto LM.

Nær stenbrudene i ørkenen blev der anlagt den nødvendige infrastruktur i form af romerske forter med boliger og templer (bl. a. til Isis og Serapis) bygget af de lokale sten og ofte beklædt med puds. Der blev hugget dybe brønde og bygget vandtætte cisterner, og dermed var der også mulighed for den luksus det har været med en badstue til militæret. Begge badeanlæggene på de to lokaliteter stammer nok fra midten af det 2. årh. og er (måske på grund af risiko for brandfare) lagt uden for det egentlige fort (andre forter i landet har dog bade faciliteter inden for murene). I Mons Claudianus er der indgang fra vejen, der fører op til Serapis-templet, hvor der også ligger en bygning (et gæstgiveri?) med egen indgang til badehuset [fig. 17].¹³ En separat indgang fører ind til en åben gård med en rund cisterne 2,80 m i dia-

meter og mindre badekar. I et tilstødende rum (E) er der to badekar. Gennem et forrum kommer man ind i to lokaler (G) med hult, hævet gulv og (H), der har et opvarmet bad. Fyret stod i rum (J) sammen med en rund cisterne.¹⁴ Der er foregået en del ombygning her, hvilket antyder, at faciliteterne var i brug over en længere periode. Vandet var dels brøndvand, dels regn, og ellers blev det transporteret udefra med returtransporten. Forterne havde ofte cisterner af betragtelig størrelse [fig. 18]. Brændslet bestod af buske, siv, halm eller gødning.

¹³ Redon, 'L'armée et les bains...'. s. 414-415, 429.

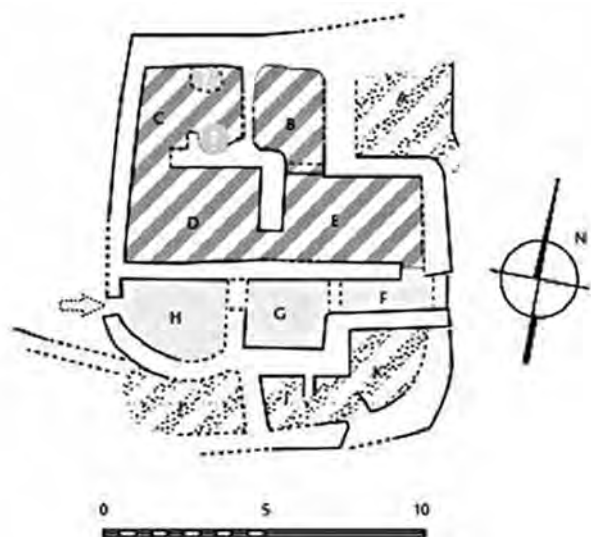
¹⁴ Theodor Kraus, Josef Röder og Wolfgang Müller-Wiener, 'Mons Claudianus – Mons Porphyrites', *MDAIK* 22, 1967, s. 129-132; David P. S. Peacock og Valerie A. Maxfield, *Mons Claudianus. Survey and Excavation 1987-1993. Topography and Quarries*, *BIFAO* 37. 1997, s. 122-132.

Fig. 19 Badstuen i Mons Porphyrites set udefra. Foto LM.

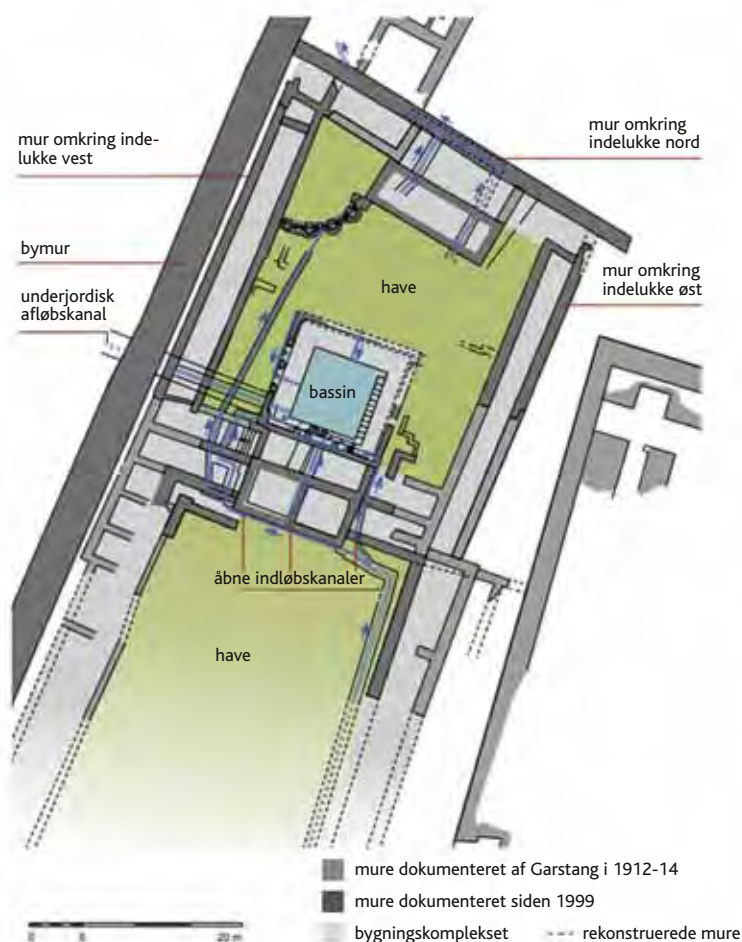
Fig. 20 Plan over badstuen i Mons Porphyrites. Fra Redon i *BIFAO* 109, 2009, fig. 8.

I Mons Porphyrites ligger badstuen også separat mellem selve fortet og Serapis-templet [fig. 19].¹⁵ Gennem tre forrum [fig. 20] kommer man til yderligere tre små rum (E)(D)(C), der har varme i gulvet. (D) har gulvbelægning af terrakottafliser på 40 x 40 cm. Rum (B) kunne være endnu et baderum.¹⁶ Længere nede ad bjerget ligger der også her en stor, firkantet cisterne med pudset inderside og slanke piller, måske til at bære et let tag for at formindske fordampningen?

15 Redon, 'L'armée et les bains...', især s. 428-429.

16 Kraus, Röder og Müller-Wiener *MDAIK* 22, 1967, s. 159 og 171; Penny Copeland og Fiona Handley, 'The bathhouse', i Peacock og Maxfield (red.), *The Roman Imperial Quarries. Survey and Excavation at Mons Porphyrites 1994-1998, I. Topography and Quarries*, London, 2001, s. 19-23.

Meroë

I det Meroitiske Rige, som blev en selvstændig stat i Øvre Nubien omkring 300 f.Kr., mens Alexanders efterfølgere ptolemæerne herskede i Ægypten, var både arkitekturen og livsstilen en blanding af ægyptisk/meroitisk, hellenistisk og derefter romersk med rod i det livlige handelssamkvem mellem de forskellige regioner. Selve “kongebyen” Meroë ligger langt nede i Sudan, omkring 200 km nord for Khartoum. Her har DÆS-medlemmer været to gange. De mange pyramider er nok de mest kendte seværdigheder, men selve byen har både rester af templer og anden byarkitektur, heriblandt ikke mindst et imponerende vandanlæg, der har været kendt siden 1912 [fig. 21].¹⁷ Det ligger ganske tæt ved paladserne. Et stort rum er næsten helt fyldt ud af et 2,4 m dybt firkantet bassin, der måler 7 m på hver led [fig. 22]. Det blev fyldt op af Nilvand gennem vandrør indsat i væggen på det øverste niveau, hvor vandet strømmede ud af “spygatter”, hoveder af vandspyende løver og tyre med hul i munden. Afløbet kunne styres gennem et system i bunden af bassinet. Trapper førte ned i dybet, og bemalede søjler støttede et tag

17 Simone Wolf m.fl., ‘Investigations in the so-called royal baths at Meroë in 2000, 2004, and 2005. A preliminary report’, *Kush* 19, 2008, s. 101-115. Et arkitektfirma i Berlin udarbejdede i 2016 et forslag til en ny beskyttende bygning over anlægget. Udkastet ligger med gode billeder nettet: http://www.qsap.org.qa/images/doc/mrb_brochure_2016-01-27_engl_klein.pdf

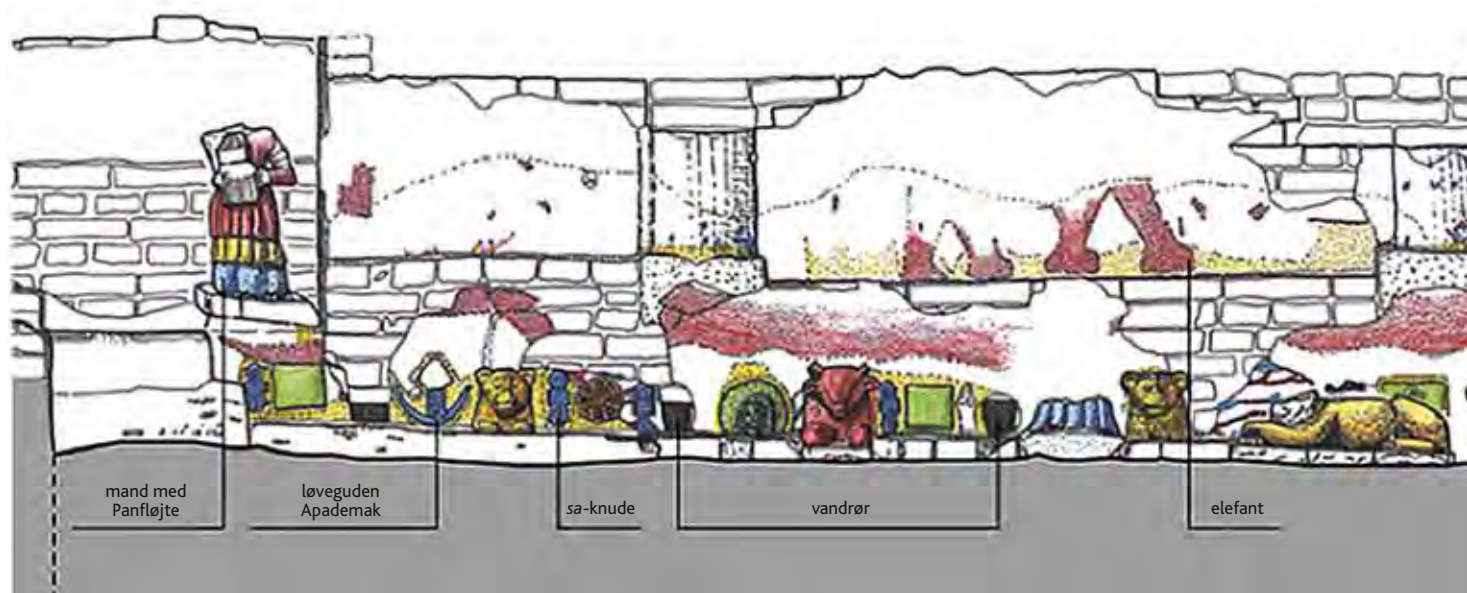

Fig. 21 Plan over vand-anlægget i Meroë. Fra nettet (se n. 16).

Fig. 22 Resterne af "skuevæggen" i det store bassin i Meroë. Foto Pia Adamsen.

på de tre andre sider. Den første væg (nu kaldet "skuevæggen") var prydet med indlæg af fajance og farverige relieffer af bl. a. en stor, rød elefant [fig. 23]. Hele vejen rundt var der opstillet skulpturer (en figur der spiller Panfløjte, løveguden Apademak og mange andre løvefigurer). Der er mindelser om dionysisk stemning her med musik og vin, og man må spørge, om dette var et helligt eller et verdsligt

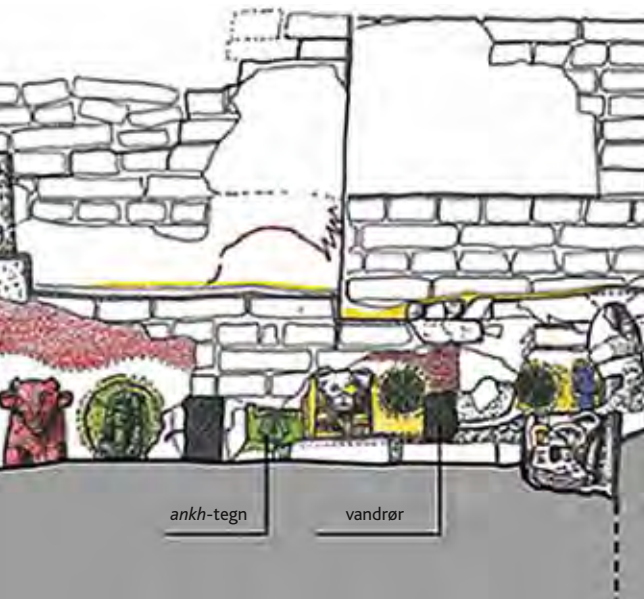

Fig. 23 "Skuevæggen" i anlægget i Meroë. Rekonstruktion fra nettet af skulpturerne og elefanten på væggen (se n. 16).

sted?¹⁸ Det er her den imponerende, liggende vandguddom(?) i Glyptoteket [bladets bagside] har stået¹⁹ sammen med en nu forsvundet stor gruppe af et liggende par.

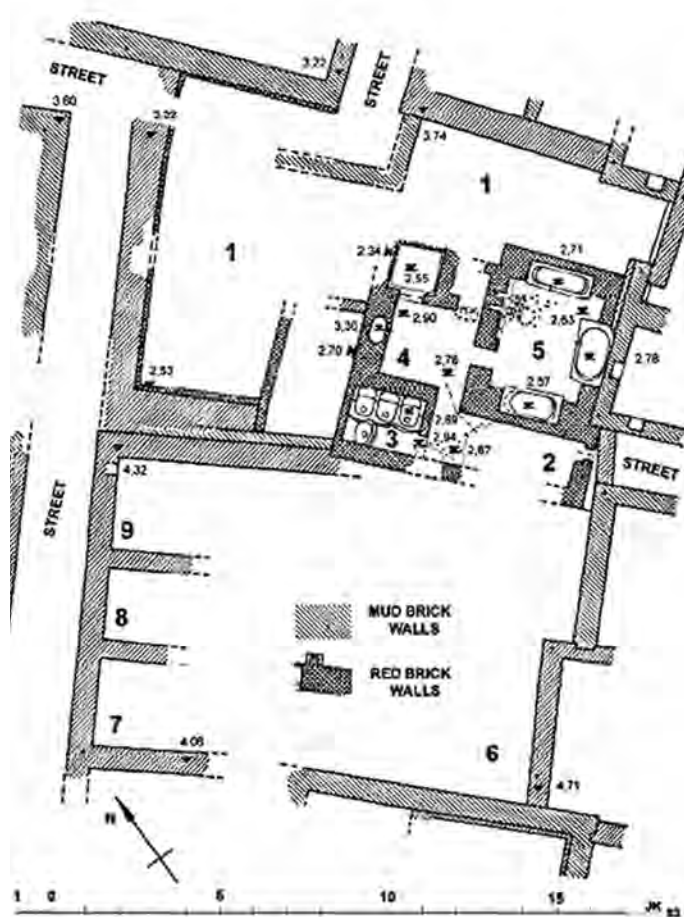
Ved siden af lå der i en separat bygning et halvcirkelformet rum med fire siddepladser [fig. 24 se side 44]. En sådan type bygning (*exedra*) kalder man ofte et "nymfæum" (DÆS-rejsende bl.a. set nymfæer i Tivoli nær Rom og i Palestrina). Det er indlysende, at der også var vand involveret her. Taget i rummet blev båret af bemalede søjler med papyruskapitel. Rundt om og mellem hele byggeriet bredte der sig en have, så det har været et dejligt sted at opholde sig. At dømme ud fra forskellige fund har anlægget været i brug i mindst 100 år før og efter vor tidsregning. Det store, firkantede bassin med den fornemme udsmykning kunne være en vandhelligdom, men nymfæet ved siden af giver mulighed for aktiv deltagelse og faciliteter som i de græske afvaskningsrum. Den egentlige inspiration er nok kommet helt oppe fra det kosmopolitiske Alexandria.

18 I et lille, kollektivt badeanlæg i byen Xoïs i Ægypten blev der faktisk fundet en bronzefigur af Dionysos. Se Fournet og Redon, 'Bathing...', s. 119-120.

19 ÆIN 1484: Tine Bagh, *Finds from the Excavations of J. Garstang in Meroë and F.L.L. Griffith in Kawa in the Ny Carlsberg Glyptotek*, København 2015, s. 72-76.

Fig. 24 Nymfæet i Meroë. Foto LM.

Hvem var brugerne?

De græske *tholos*-bade i Ægypten lå på offentlige steder. Der kunne komme flere tusinde besøgende om året, og adgangsbilletten var rimelig.²⁰ At disse badeanstalter ligger både i store byer og i provinsen tyder på, at kunderne kom fra forskellige samfundslag. Der har været grækere og ægyptere, soldater og civile, lokale og tilrejsende. De kollektive bade har givet mulighed for at møde både venner og fjender, når man gik i bad.²¹ Da der var flere sædefodbade end badekar, kan der nemt være opstået kø, og det er muligvis kun særlige personer, der er kommet videre ind i systemet til det dejlige, varme vand. Den fulde badepakke var ikke for alle. Det diskuteres stadig, om denne adskillelse havde at gøre med bru-

gernes køn. Kunne mænd og kvinder bade sammen?²² Ingen papyri fortæller om forskellige åbningstider for de to køn, men der var i hvert fald mulighed for kønsopdelt afvaskning, og der må også være nogle kvinder, der har ærgret sig over deres tabte smykker på toiletterne i Karnak. Måske kvinderne simpelthen ikke kom i varmt karbad?

I de romerske badeanstalter badede mænd og kvinder adskilt. I begge typer har der også været et mylder af baderenge, der har båret varmt vand til og fra, og der kunne nemt opstå uheld i trængslen på gangene (vi kender til en kvinde, der blev skoldet, og en mand, der var så utålmodig, at han selv hentede varmt vand – hvilket var en uhørt frihed at tage sig!)

20 Fournet og Redon, 'Bathing...', s. 119-122.

21 Bérengère Redon, 'Rencontres, violence et sociabilité aux bains. La clientèle des edifices balnéaires ptolémaïques', i Bérengère Redon og G. Tallet (red.), *Rencontres, convivialité, mixité, confrontations. Les espaces sociaux de l'Égypte tardive* (Topoi 20), 2016, s. 59-87.

22 Fournet og Redon, 'Bathing...', s. 122-126.

Fig. 25 Plan over den “store” badestue i Luxor. Fra Kosciuk fig. 2.

Fig. 26 Romere ved Diokletians hof. Vægmaleri i Luxortemplet. Foto LM.

I bad i Luxor templet

Når man i dag ser grupper af turister begive sig ind i Luxor-templet, er det ikke svært at forestille sig, at der har været en lignende trafik i oldtiden, ikke mindst gennem den nu ganske fritlagte processionsvej til Karnak. Lige vest for der, hvor vejen munder ud i Luxor, ligger det lille kapel, som kejser Hadrian byggede i det 2. årh. e.Kr., og der er også længere henne rester af små, uanselige søjler, der stikker op langs cornichen. Her lå ved overgangen til romertiden også bade faciliteter, et lille og et lidt større. De blev udgravet i 1983, men er nu næsten forsvundet under de nyere opdateringer af adgangen til templet.²³ Den største badstue af de to [fig. 25] havde plads til, at fire personer kunne foretage afvaskninger samtidig i rum (3) og derefter fortsætte ind i rum (5) med tre (måske fire) badekar. I rum (4) var der indbygget en beholder til koldt vand og en

større forsænket tank med en kapacitet på 2m³, nok til at rumme vand til at fylde de tre badekar. Også her blev det opvarmet i et stort metalkar sat over et fyr i gård (1).

Det mest interessante ved badene i Luxor er måske, at nogle af de senere kunder er portrætteret på templets vægge. Det rum bag den lange kolonnade, der oprindeligt havde udsmykning af Amenhotep III, blev i romertiden indrettet til kult af kejseren. Væggene blev pudset over og udsmykket med scener fra hoffet. Af kejser Diokletian selv refter kun en fod, men hoffolkene, renvaskede og med nytrimmet hår og skæg, skuer ud i rummet fra væggen næsten som fra et falmet fotografi [fig. 26].

23 Jacek Kosciuk, ‘Two bath buildings on the western side of the sphinx avenue in Luxor’, *Bulletin de la Société d’Archéologie Copte* 50, 2011, s. 75-100 (ligger online).

Ægyptens turistmyndigheder står ikke alene med opgaven om at få endnu flere gæster til at komme til Ægypten. Besøgstillene går op, og 2018 var et godt år, turismemæssigt set. Der er stadig et stykke vej til rekordårene før 2011, men med hjælp fra både antikvitsmyndighederne og den private sektor håber man nu på endnu bedre tider. Den private sektor har blandt andet været med til at bekoste ny og moderne skiltning ved flere seværdigheder, ligesom de også har arbejdet med antikvitsmyndighederne om at sikre de mest besøgte steder, så de lever op til UNESCO's standard. Besøgsfaciliteterne på Philæ har fået en overhaling, og det er planen at det samme skal ske i Abu Simbel, Karnak, Sakkara, Dahshur og på Gizaplateauet.

Der er også flere gode nyheder fra udgravnings- og forskningsfronten i Ægypten. Der er mange forskellige udgravninger i gang i landet, og flere af dem publicerer mindst én længere internetrapport i løbet af en sæson. Senere kommer så de videnskabelige rapporter, og de bliver faktisk også tit lagt på nettet. Arkæologerne bliver desværre tit overhalet inden af gravrøvere og uautoriserede udgravninger i Ægypten, og ting forsvinder fra lagerrum, kældre og opmagasinering. Nogle gange bliver genstande, man ellers troede forsvundet, heldigvis fundet igen. Og myndighederne iværksætter rigtige, arkæologiske undersøgelser af grave og andet, der kommer for en dag på grund af gravrøvere.

Fund og forskning

“Verdens ældste parfumeri”

I det østlige delta mellem Zagazig og Mansura ligger ruinerne af byen Thmuis (nu Tell Timai), der var en vigtig by i græsk-romersk tid, hvor den blev hovedstad i det 16. nedreægyptiske nome (det mendesiske). Her har Robert Littman og Jay Silverstein gravet siden 2007. I vinter nåede et af deres resultater den populære presse. Det viser sig, at de i ruinerne af en “landsby” har opdaget udstyr til at fremstille duftsubstanser. Der foreligger endnu ikke nogen detaljer, og at “udgraverne fandt særlige parfumeovne og vægmalerier, der viser hvordan arbejderne udtrak flydende duftstoffer af blomster” bør nok tages med et gran salt, indtil mere præcise oplysninger foreligger, og ligeledes hvordan fundet kan defineres som “historiens ældste parfumeværksted”. På Cypren kunne de fremstille æteriske olier (i alkoholform) allerede 2000 f.Kr.! Fundet er imidlertid interessant, fordi netop en parfume kaldt Den Mendesiske var berømt i oldtiden. Den beskrives både af Dioskur og Plinius den Yngre som den absolut bedste på deres tid (i det 1.

årh. e.Kr.) og som allerede kendt i gamle dage. Den havde som base olie fra balanos-træet, hvortil blev føjet myrrha og anden harpiks, cassia og/eller kanel (se mere i L. Manniche, *Sacred Luxuries*, London 1999, s. 65-66). Det bliver spændende at se den rigtige udgravningsrapport. [LM]
<http://cairosce.com/Buzz/oldest-village-and-perfumery>
■ Lagt på nettet 27. december 2018.
Om udgravningerne generelt se <https://www.archaeological.org/fieldwork/afob/6160>

Sakkara

NY EMBEDSMANDSGRAV 1

I slutningen af 2018 fandt ægyptiske arkæologer i forbindelse med andet arbejde nær Userkafs pyramide (se *Papyrus* 2018/1) en grav hugget ind i klippesiden, som havde været ganske dækket af sandet. I december blev gravkammeret præsenteret for et stort presseopbud. Det er også noget ud over det sædvanlige. Graven tilhørte Wahta, der var en højtstående gejstlig embedsmand under kong Neferikara i 5. dynasti. Blandt hans titler var “inspektør for

Neferirkaras (pyramide)gods”, “inspektør for den i gudebåden” og “kongelige wab-præst”. Hans mor hed Mertmin, og både hun, hans hustru og tre sønner og en datter er med i udsmykningen. Rummet måler 10 meter i længden og er 3 meter bredt. Ud over at have farverige scener på væggene af den gængse type er det især mængden af skulpturer hugget ind i klippevæggen, der er bemærkelsesværdig. De står i 18 store nicher, og neden under er der yderligere 26 nicher med figurer, deriblandt en skriverstatue, hvilket er et usædvanligt syn i en væg. I gravkammerets gulv er

Wahtas grav. Foto Reuters.

der fem skakter, hvoraf de fire så ud til at være urørte. Planen var at udgrave dem først i det nye år (2019). [LM] Blandt mange andre se smukke billeder her:

<https://www.bbc.com/news/world-middle-east-46580264>

■ Lagt på nettet 15. december 2018.

NY EMBEDSMANDSGRAV 2

Muhammed Megahed, der er tilknyttet det tjekkiske ægyptologiske institut i Prag, har sammen med et ægyptisk hold fundet en grav fra det 5. dynasti i det sydlige Sakkara. Graven, der tilhørte embedsmanden Khuwy, består af en overbygning med et L-formet offerkammer med reliefudsmykning. Det er kun de nederste dele af dekorationen, der er bevaret, da kalkstensblokkene fra graven senere blev genbrugt andre steder.

I gravkappellets nordlige væg fandt man en indgang til underjordiske kamre, hvis plan tydeligvis er inspireret af samtidige pyramideanlæg. Her fører en nedadgående korridor til en vestibule, hvorfra der er adgang til et udsmykket forkammer med scener på nord- og sydvæggene med gravens ejer foran et offerbord. På østvæggen ses en offerliste og på vestvæggen et paladscademønster. Farverne er meget velbevarede.

Det lykkedes arkæologerne at komme ind i gravkammeret gennem to indgange i den vestlige væg i forkammeret. Her er der ingen udsmykning, og de konstaterede, at graven var plyndret og ødelagt allerede i oldtiden. Den store sarkofag ville i hel tilstand have optaget stort set al plads i gravkammeret. Rester af Khuwys mumie lå i kammeret.

I forkammerets sydlige væg leder en indgang til et mindre rum, der formentlig har været brugt som opmagasineringsrum. Det var fyldt med sten- og grusaffald, men ingen fund af arkæologisk interesse. Graven udgør et vigtigt vidnesbyrd om kong Djedkara Isesis regeringstid og slutningen på 5. dynasti generelt.

Khuwys grav. Foto Hana Vymazalová.

Nyt dronningens navn fra 5. dynasti

Sammen med et hold af internationale ægyptologer lykkedes det også for Muhammed Megahed og de ægyptiske arkæologer at opdage navnet på en ægyptisk dronning, der levede i slutningen af 5. dynasti. Hendes navn – Setibhor – og hendes titler blev fundet indgraveret på en søjle af rød granit i et hidtil anonymt pyramidekompleks i Sakkara, som altså nu tilskrives hende.

Arkæologerne færdiggjorde også restaurering, konsolidering og rekonstruktion af de underliggende strukturer i Djedkaras pyramide. De håber at deres arbejde i de to pyramidekomplekser kan kaste mere lys over slutningen af det 5. dynasti og begyndelsen af det 6. Perioden er interessant fordi der foregik radikale ændringer i de gamle ægypteres ideologiske og religiøse tænkning på netop denne tid. Det viser sig blandt andet i, at der begynder at forekomme pyramide teksterne under Djedkaras efterfølger Unas fra 5. dynasti.

■ Begge de to sidste nyheder lagt på nettet 2. april 2019.
<https://cegu.ff.cuni.cz/en/2019/04/02/discovery-of-a-unique-tomb-and-the-name-of-an-ancient-egyptian-queen-in-south-saqqara/>

Tuna el-Gebel

MUMIER AF MENNESKER OG DYR

Under stor fanfare og mediebevågenhed afslørede det ægyptiske antikvitsministerium en ptolemæisk grav med mere end 40 mumier i Tuna el-Gebel. Det drejer sig om mumier af mænd, kvinder, børn og dyr, fortrinsvis hunde, som er i god stand. Mumierne ligger i en meget stor grav for bunden af en ni meter dyb skakt. Nogle af mumierne lå i sarkofager af sten eller træ, mens andre var enten lagt på gulvet eller i nicher eller begravet i sandet på gulvet. Mumierne var omviklet med linned. Nogle bar demotiske indskrifter.

Der blev også fundet rester af kartonnage (linned eller papyrus dækket af gips), som blev brugt til mumiemasker og anden mumieudsmykning i denne periode. Antikvitsministeriet meddelte, at graven havde tilhørt folk fra den højere middelklasse. Yderligere blev der fundet ostraka og papyrusfragmenter.

■ Lagt på nettet 3. februar 2019.
https://www.lemonde.fr/sciences/article/2019/02/03/des-dizaines-de-momies-de-plus-de-deux-mille-ans-decouvertes-en-egypte_5418433_1650684.html

PTOLEMÆISK GRAV FUNDET I AKHMIM

Når man er på det store krydstogt fra Cairo og til Luxor lægger skibet til i Sohag på vestbredden af Nilen. Det er en stor universitetsby, ganske malerisk set fra floden, og med et nyåbnet arkæologisk museum. På østbredden ligger byen Akhmim, kendt for sine fine tekstiler både nu og i oldtiden. I det 18. dynasti holdt dronning Tejes familie til her. Nu er der kommet en ny attraktion, der har fået området i nyhederne.

Tutus grav. Foto fra nettet.

Myndighederne var i oktober 2018 i gang med et efterforske nogle uautoriserede udgravninger af nogle grave i el-Dayabat, og de ægyptiske arkæologer blev af den øverste chef for SCA (Supreme Council of Antiquities), Mustafa Waziri, sat på opgaven. Syv ptolemæiske grave så dagens lys. Den ene var en lille grav med to små kamre og to kalkstenssarkofager. Det usædvanlige er, at væggene i gravkapellet er fyldt med meget velbevarede malerier. Det første rum viser detaljerede scener fra Dødebogen og tilbedelse af Osiris, Isis og Neftys, og på hver side af dørens inderside står Anubis klar med ofre.

Ejeren hedder Tutu, og han hustru var Tasherit-Isis "Hathors sistrum-spiller". Deres forældre er også nævnt i indskrifterne. To mumier af en voksen mand(?) og en stor dreng blev fundet uden for graven(?). Yderligere lå der indenfor et udvalg af mumier af fugle, katte, hunde og spidsmus, 50 i alt. Presserapporterne viser også olie-lamper, shabtier og mumiekartonnage. Et stort antal steler og også kister fra græsk-romersk tid i forskellige museer (inkl. Glyptoteket) viser i øvrigt, at Akhmim var en vigtig by også på denne tid. [LM]

<http://luxortimes.com/2019/04/ptolemaic-private-tomb-discovered-as-a-result-of-illicit-dig/>

■ Lagt på nettet 6. april 2019.

Abydos

ET KONGELIGT PALADS

Arkæologer fra New York har opdaget resterne af et kongeligt palads ved Ramesses II's tempel i Abydos. Paladset er bygget i både soltørrede lersten og kalksten og i samme layout som Seti I's palads i nærheden. Ayman Ashmawi, der leder Ægyptens antikvitetsprogram, fortæller, at der er fundet indskrifter med Ramesses II's kartoucher på en søjlebase og en overligger i bygningens anden hal. Fundet betyder, at man for første gang i omtrent 160 år skal ændre templets grundplan.

■ Lagt på nettet 28. marts 2019.

<https://www.newsweek.com/ancient-egypt-palace-ramesses-ii-archaeology-1378627>

GENFUNDEN GRAV I DRA ABU EL-NAGA (LUXOR VEST)

Fra den thebanske nekropol kommer der en gang imellem pressemeddelelser om, at en ny grav er fundet. Denne gang er det i den nordlige del af området, der går under navnet Dra Abu el-Naga. Ejeren hedder Shedsu-Djehuty, og han var "seglbærer for kongen af Nedreægypten, borgmester og fyrste" samt "sand/troværdig skriver i Karnak". Graven dateres til det 18. dynasti og ligger lidt nord for Shuroys grav (TT 255), der i nogle år har været åben for turister. Den blev allerede registreret af Friederike Kampp i 1996 som Kampp -403-, men det er først nu, efter at ægyptiske arkæologer under ledelse af Mustafa Waziri i perioden august 2018 til april 2019 har ryddet den for grus og sand efterladt fra tidligere udgravninger, at den er blevet tilgængelig. I begyndelsen af maj var jeg så privilegeret at få en rundvisning.

Anlægget er en såkaldt *saff*-grav, typisk for det 17. dynasti, med en facade, der er ikke mindre end 55 m bred med 18 indgange. Den blev genanvendt og udsmykket i begyndelsen eller midten af det 18. dynasti (og senere genbrugt til andre begravelser i ramessidisk og ptolemæisk tid). Bag facaden med udsmykkede piller ligger en lang, vest-

gående korridor med, som forventet, offerscener og produktionsscener på højre side (blandt andet en offerbringer ved navn Wadjmose, chef for marklodderne) og rituelle begravelsesscener på venstre. Bag denne gang ligger et tværkammer, der er i åben forbindelse med et andet tværkammer + en nordlig gang parallel med den første (sydlige) korridor, begge disse uden udsmykning.

En nedfalden loftssektion har fint geometrisk mønster. Vægmalerierne er udført i tuthmosidetidens præcise stil med god afstand mellem figurerne og er på pillerne i forholdsvis god stand, om end lidt slidte. De har både gængse og unikke motiver og er udført i bemaling på et tyndt lagt gips. Konservatorerne, der stadig arbejdede i graven på fuldt tryk, har gjort et fremragende arbejde med at bringe alle farverne tilbage. Der er rester af kvadratnet i alle scenerne på pillerne, som nu er synligt, da baggrundsfarven er slidt af.

Motiverne på pillerne, hvoraf der endnu ikke foreligger fotografier, viser blandt andetfølgende emner fordelt på to eller tre registre:

- To personer der presser en væske (rød) ud af en sæk (gul) ved vride den. En sådan scene drejer sig typisk om vin eller (duftende) olie. Sammenhængen afslørede ikke umiddelbart hvilket, men der var dog noget der tydede på, at væsken blev videre tilberedt i et køkken.
- Forarbejdning af læder, muligvis garvning med en substans af frø eller skaller(?), der stødes i åbne, lave kar af to kvinder. Ved siden af ses omrøring i en gryde. Nogle af krukkerne havde usædvanlige, asymmetriske propper (røde = læder?)
- Metalarbejde med tre mænd med meget store tænger (hvilket indikerer at der skal håndteres noget meget varmt) og en sort gryde samt en anden mand med blæsebælge, hvor man træder på poser og holder i snore. Smeltediglen var ikke som andre i 18. dynasti.
- En arbejder får hjælp til at behandle en skulder, der er gået af led(?). En grøn krukke med en mærkelig tvedelt, nedhængende snor(?) svæver over dem.

Den
genopda-
gede grav
i Dra Abu
el-Naga.
Foto LM.

- To lette kapeller og et enkelt med sædvanligt hvælvet tag bæres på tynde stænger. Kapellets lodrette hjørnestænger fortsætter nedad (som i Tutankhamons stridsvognsbaldakin).
- Billedhuggere, der lægger sidste hånd på statuer med tappe til nedsætning i deres baser. De gnubbes med en grøn slibepude(?)

Det bliver spændende at følge publikationen af denne fine grav, som alle de involverede personer tydeligvis betragter med både stolthed og entusiasme. I umiddelbar nærhed af den ligger et par andre samtidige, mindre kendte grave med flot udsmykning, og det er også netop den skrænt på klippen, hvor nogle af de grave lå, der blev besøgt af de tidlige rejsende (ca. 1800-1850), og hvorfra store sektioner af vægudsmykning blev fjernet.

Tak til Zahi Hawass og Mustafa Waziri, chef for Antikvitetsstjenesten, for hurtigt at sætte dette besøg i stand. Rundvisningen blev givet af inspektør Mohammed Beabish med yderligere bidrag af konservator Ramadan Saleh. [LM]

Luxor Times 18. april 2019: <http://luxortimes.com/2019/04/ancient-egyptian-soldiers-tomb-discovered-in-luxor/> (billederne er ikke længere inkluderet). *The National* 19. april med lille video: <https://www.thenational.ae/world/mena/egypt-unveils-unusually-large-ancient-tomb-on-luxor-s-west-bank-1.851072>

Friederike Kampp, *Die Thebanische Nekropole. Zum Wandel des Grabgedankens von der XVIII. bis zur XX. Dynastie I-II*, Mainz 1996, s. 771-773.

Edfu

ANEKULT I VILLAEN

Arkæologer fra Chicagos Oriental Institute har under ledelse af Nadine Moeller og Gregory Marouard fundet et villakompleks i Edfu, som dateres til begyndelsen af Ny Rige. Komplekset består blandt andet af en stor hal med et sjældent og velbevaret kapel viet til forfædre. Nadine Moeller fortæller, at det er mere end 80 år siden, der er fundet en lignende kapel i Ægypten, og at det er sjældent, at konteksten er så uberrørt. Vores viden om anakult i Ny Rige stammer mestendels fra den senere ramessidetid i håndværkerlandsbyen Deir el-Medina. Det nye fund er indtil videre det ældste, man har kendskab til fra Ny Rige.

Anekapellet blev fundet i villaens største rum, som har seks søjler. Der er flere søjlerum i villaen, men dette er altså det største. Rundt om kapellet er der spor af en træbygning. Der har tillige været et lille ildsted og et offerbord ved kultstedet. Desuden fandt man to små piedestaler, flere hele eller fragmenterede steler, en skriverstatuette og et sjældent eksempel på en kvindelig anebuste. Den er af kalksten og viser en kvinde med lang, tredelt paryk og bred halskrave. Der er desuden spor af bemaling på

Anebuste. Foto Gregory Marouard, Tell Edfu Project.

busten. Skriverstatuetten er skåret i hård, sort diorit og forestiller en siddende mand iført en skulderlang paryk og et langt, stramt lændeklæde. Han holder en papyrusrulle i venstre hånd op foran brystet. Indskrifter på statuetten viser, at han var en højtstående embedsmand i Edfu ved navn Iuf.

I nærheden blev der også fundet en lille, men vigtig kalkstenstele, der afbilder en mand og en kvinde ved siden af hinanden. Indskriften rundt om parret indeholder navne og titler på de to personer samt en offerformular. Deres ansigter og navne ser ud til at være blevet ødelagt med vilje allerede i oldtiden, hvilket gør det svært at læse dem. Samlet set kan fundet være med til at besvare spørgsmål vedrørende kulten i villaen, samt identificere de mennesker, der boede der.

Under udgravningerne fandt forskerne i et af de øvre, arkæologiske lag en stor sandstenssøjle, der omtaler en ypperstepræst fra Horustemplet i Edfu ved navn Amenmose. Søjlen og dens ejer stammer fra samme tid som genstandene fra villaen, men er blevet genbrugt i en bebyggelse mange århundreder senere. Det nye fund bestyrker hvad vi allerede ved, nemlig at der har været en vigtig og højtstående elite i denne

specifikke del af Edfu i begyndelsen af 18. dynasti.

■ Lagt på nettet 4. januar 2019.

<https://news.uchicago.edu/story/ancient-urban-villa-shrine-ancestor-worship-discovered-egypt>

GEBEL EL-SILSILA

I Gebel el-Silsila har Maria Nilsson, John Ward og deres svensk-ægyptiske hold af arkæologer fundet et værksted og en række skulpturer derfra. Det meddeles de sammen med Mustafa Waziri fra SCA og Abdel Moneim, chef for inspektoratet for Aswan og Nubien. Det største fund drejer sig om en væddersfinks. Den lå under mange meter sand og jord, og kun dens hoved var synligt tidligere. Sfinksen er cirka 5 m lang, 3,5 m høj og 1,5 m bred, og arkæologerne foreslår en datering omkring 18. dynasti og Amenhotep III. Stilistisk ligner sfinksen i Gebel el-Silsila de væddersfinkser, der står i Khonsus tempel i Karnak.

Under udgravningerne fandt arkæologerne også et øvelsesstykke, der forestiller en mindre sfinks. Den lille sfinks lå på hovedet ved siden af den store, og begge skulpturer er groft udhuggede og klargjort til transport. De blev formentlig efterladt i Gebel el-Silsila fordi den store skulptur gik i stykker. Sidenhen er de begge blevet begravet under senere perioders aktiviteter i stenbruddet.

I det nærliggende værksteds ene mur blev der fundet en rundtoppet stele og en groft udhugget uræusslange, der har skullet sidde på den store sfinks' hoved. Der dukkede også fragmenter fra en obelisk op sammen med hundredevis af hieroglyffragmenter fra et ødelagt naos fra Amenhotep III's tid (Naos E).

Endelig opdagede holdet en indskrift og en skitse af en figur i stenbruddet, tegnet med rød okker. Epigrafer er nu ved at undersøge dem begge. De stammer formodentlig fra stenbruddets grundlæggelse under Amenhotep III.

■ Lagt på nettet 27. februar 2019.

<https://gebelesilsilaepigraphicsurveyproject.blogspot.com/2019/02/new-kingdom-workshop-and-ram-headed.html>

Nyt på nettet

Billeder fra museumssamlinger

Med søgemaskinen CLEO, der netop er blevet lanceret, kan man nu søge efter billeder og beskrivelser af mere end 45.000 oldægyptiske genstande fra foreløbig fire internationale museer: Rijksmuseum van Oudheden i Leiden, The Brooklyn Museum og Metropolitan Museum of Art i New York og Walters Art Museum i Baltimore. Man kan søge med enkel eller avanceret tekst og filtrere svarene efter periode, materiale m.m. Alle billeder har links til yderligere beskrivelse på deres respektive museumssider. Det er muligt at søge og downloade 50 billeder gratis hver måned. Har man brug for mere end det, kan man købe et abonnement. Det er ægyptologen Heleen Wilbrink, der i øvrigt kalder sig selv for digital ægyptolog, som står bag CLEO. Søgefunktionen, hvor man lægger et af sine egne billeder op og søger efter lignende genstande på de pågældende museer, er stadig i prøveversion og fungerer ikke helt endnu. Tekstsøgningen fungerer

udmærket og giver mange gode billedforslag.

<https://cleo.aincient.org/search/>

Ny publikation om Karnaktemplet

Harold H. Nelson forberedte i 1950'erne en publikation med tegninger af vægreliefferne i Karnaktempels søjlehal, redigeret og udgivet af William J. Murnane i 1981. Nu er bind 2 og 3 udkommet. De læner sig op ad det gamle materiale og supplerer det på samme tid. Oriental Institute på University of Chicago har meddelt, at publikationen, der hedder *The Great Hypostyle Hall in the Temple of Amun at Karnak*, kan downloades gratis fra instituttets hjemmeside. Publikationen forkortes OIP 142, og består af de to bind med oversættelser, epigrafiske analyser og fotodokumentarisk materiale af vægreliefferne i søjlehallen i Karnaktemplet.

<https://oi.uchicago.edu/research/publications/oip/oip-142-great-hypostyle-hall-temple-amun-karnak>

Museumsnyt

Luxor Museum

RESTER AF TUTANKHAMONS MODELBÅD GENFUNDET

På museet i Luxor har arkæologisk direktør Muhammed Atwa fundet dele af en af Tutankhamons modelbåde. Stykkerne har været registreret som forsvundne siden 1973, men de er nu blevet fundet i en kasse i et lagerrum på museet. Kassen blev pakket af Howard Carter, og fragmenterne af bådmodellen var pakket ind i en avis fra 5. november 1933. Det var et rent tilfælde, at Atwa fandt dem. Han var i færd med at samle genstande fra Tutankhamons grav sammen til udstillingen på det nye museum (GEM) i Cairo, da han opda-

gede den gamle kasse. De løse dele består af en mast, en del af rigningen og et miniaturehoved af træ belagt med bladguld. Hovedet passer til (eller er magen til?) en anden modelbåd fra Tutankhamons grav.

Lagt på nettet 6. marts 2019.

<https://www.livescience.com/64922-lost-king-tut-boat-found.html>

Tutankhamons skatte i London

Denne store udstilling, der begyndte i Californien og i skrivende stund er i Paris, kommer til London. Den åbner d. 2. november i Saatchi Gallery i Chelsea og varer til den 3. maj 2020. Man vil kunne se 150 genstande fra kongens

grav. 60 af dem har aldrig været set uden for Ægypten. Sidst nogen af dem var i byen var i 2007 i Millennium Dome, og inden da var der den "klassiske" Tutankhamonudstilling i British Museum i 1972. I anledning af udstillingen afholder Petrie Museum den 26. oktober en studiedag med bl. a. to foredrag af Lise Manniche. [LM]
<https://londonist.com/london/museums-and-galleries/tutankhamun-treasures-coming-to-london-in-november>

I kan også nå at se udstillingen i Paris i La Grande Halle de la Villette, 211 avenue Jean Jaurès, 75019 Paris, hvor den lukker d. 16. september.

Åbning af GEM i 2020 fastholdes

Det er stadig meningen, at GEM – *Grand Egyptian Museum* – skal åbne i 2020. En såkaldt blød åbning har været planlagt til at finde sted tidligere, men det har man, i hvert fald som tingene ser ud nu, valgt at droppe helt. I stedet er det planen, at den store åbning skal være så meget mere pompøs.

Der er ikke sat dato på den store åbning, og vi venter i spænding. Tarek Tawfik, der er projektleder på GEM, har i øvrigt fornylig fortalt journalister, at museet også kommer til at huse en biograf, 28 butikker, 10 restauranter og

et hotel. Alt i moderne, komfortable og smukke omgivelser på det nye museum i Giza, siger Tarek Tawfik.

Sidste om GEM

Under den 5. Tutankhamon-konference, der blev afholdt bl.a. i GEM 4. - 5. maj, blev der stadig talt om en åbning i 2020, dog absolut i slutningen af året. Et besøg på stedet viste, at der var sket store fremskridt siden sidste år blandt andet med gulv- og vægbeklædning, og gartnerne havde været i gang med at sætte palmetræer, løvtræer og blomsterbede. Det skal nok blive rigtig fint. LM

Det Ægyptiske Museum

der nu omtales som Tahrir-museet, har gennemgået en tiltrængt renovering. De fleste af gallerierne er blevet malet op i forskellige pastelfarver med dekorative borter ved loftet. Det lange Tutankhamon-galleri fyldes nu ud af en smuk udstilling af alle fundene fra Iuya og Thuyus grav i Kongernes Dal (de var Akhenatens morforældre). Mest imponerende er deres meget lange dødebog, der sidder på væggen i sin fulde længde. Parret er fysisk til stede i deres fine mumiekister (billedet viser mormor Thuyu). [LM]

GEM, maj 2019. Foto LM.

Thuyus mumie. Foto LM.

Åbner Alexandrias græsk-romerske museum også snart?

Det græsk-romerske museum i Alexandria, der har været lukket i årevis, er nu – måske – snart klar til at åbne igen. Antikvitetsministeriet har meldt ud, at man håber på at kunne åbne i slutningen af 2019, da restaureringen af det mere end 100 år gamle museum er ved at være færdig. Det siger i hvert fald antikvitetsministeriets projektrådgiver Hisham Samir. Indtil videre er 48% af arbejdet færdiggjort, blandt andet på bygningens vestlige og østlige facader og de indre vægge. Man har også konsolideret museets stueetage og renoveret udstillingsgallerierne og administrationsbygningen.

Museet får 30 udstillingsgallerier med plads til omkring 20.000 genstande fra Ægyptens græsk-romerske periode. Der bliver også tilknyttet et nyt konserverings- og forskningscenter til museet såvel som et multimediegalleri. Museet er opført i 1892, og blev indviet af khediven Abbas Helmy II i 1895. Det er bygget til formålet og har altid været et museum for græsk-romerske genstande fundet på arkæologiske lokaliteter i Alexandria.

Fra museet i Alexandria.
Foto LA.

Gudens hånd*Lise Manniche***Choachytter i København***Ida Adsbøl Christensen og Kim Ryholt***Kvindesymbolik i thebanske privatgrave***Reinert Skumsnes***Fællesbade i Ægypten***Lise Manniche***Siden sidst***Louise Alkjær*